

अवदानस्वरूपं^१ विवचुराख्यायिका माह— “अणं हेति । ‘यः’
दिजातिः ‘स जायमान एव’ देवादिभ्यस्तुभ्योऽपि ‘अणवान्’
अधमर्णिको ‘जायते’^२ । अणित्वे^३ जनन मेव निमित्त मित्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्गहोक्तं^४ विवृणोति— “य यदेवेति । ‘यजेत’-इति ‘यत्’,
‘तेन’ कारणेन यागेन निमित्तेन ‘देवेभ्यः’ ‘तद् अणं जायते’ । ‘हि’
यस्माद् यागकर्त्ताभ्यः ‘एभ्यः’ देवेभ्यः ‘एतत्’ इदानीं ‘करोति’ ;
अतस्तेभ्यः तद् अण मित्यर्थः । तच्छब्दार्थ माह— “यदेनानिति ।
यागहोमावुभावपि नियमेन देवार्थं मेव यतः क्रियेते ; अतः
तेषां तौ स्मृत्, तस्यावश्यप्रदानत्वादृणी जायत इत्यर्थः । एव सुत्तर-
वाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २ ॥

“अयेति । ‘अनुब्रवीत्’ अनुवचनं कुर्यात्, अधीयेतेत्यर्थः ।
“निधिगोप इतीति । सपभुज्यमानोऽपि यो न विनश्यति, स
‘निधिः’ । तादृशः ऋषीणां समन्धो यो वेदाख्यो निधिः, तस्य
गोपायिता ‘इति’ वेदम् ‘अनूच्यमानम्’ ‘आहुः’ बुधाः । अतस्तेषां
प्रवचनं धन मिति गम्यते ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥

“अथ यदेवेति । ‘वासयेत’ गृहे ; अन्नादिप्रदानेनेदानीं भव-

१— “यत् किञ्चासौ जुहति तदवदानं नाम”—इतीहैवोपरिष्ठात् (६ क०) ।

२— “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋक्वा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अमृतो यः पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारि-
वासी”—इति तै० सं० ६. ६. ११. १२ । म० सं० ६. २५-२७; ७.
२५७ । रामा० २. ७. ११ । महाभा० १. ७६५६-५८ ।

३— “अणित्वे”—इति ठ ।

४— “सङ्गहोक्तं”—इति ठ ।

काशं प्रयच्छेत् । ‘यः’ जायमानो ब्राह्मणः ‘एतानि’ यागानुवचना-
दीनि ‘सर्वाणि’ अपि ‘करोति’, ‘सः’ ‘कृतकर्मा’ कृतकृत्यः ।
तस्मात् आप्तव्यं ‘सर्वं माप्नोति’ भवति, ‘देवादिसर्वस्थानं’ ‘सर्वं’ जेतव्यं
‘जितं’ भवति ॥ ५ ॥

“स येनेति । इत्थं तेषां मृणत्वं प्रति तेन ‘अवदयते’ दधति-
र्दानार्थः^१; अवप्रत्यर्पणम्, देवानां स्मृतं मृणम्, विभज्य दत्तवान्
भवति । तच्छब्दार्थं माह— “यद्यजत इति । यदस्ति तत्तेन
यागेनेत्यर्थः ; एवं होमेनापि । ‘यस्मादेवं’ तस्मात् ‘यत् किञ्च’
चरुपुरोडाशादिकम् ‘अग्नौ जुहोति’, ‘तत्’ अवचनं हविः “अव-
दानम्”—इति प्रसिद्धं भवति ॥ ६ ॥

तस्यावदेयस्य चतुष्टयं विधत्ते— “तदा इति । तच्च कारणं
माह— “इदं वा इति । ‘इदं वा’ अनुवाक्यात्मकं मिदं खलु
प्रथमम् ; ‘अथ’ पश्चाद् ‘यावद्वा’ ; ‘अथ’ प्रधानमाधनेन ‘वषट्कारः’ ;
पश्चाद्भुविस्त्रामिनी ‘देवता’ ‘चतुर्थी’ भवति । ‘एवं’ क्रमेण पुरो-
ऽनुवाक्याद्याश्चतस्रो ‘देवताः’, क्रमेण चत्वारि ‘अवदानानि’ अन्वा-
यन्ताः । ‘हि’-शब्दस्यार्थः^२; अवदानानि च चत्वारि, चतस्रः पुरो-
ऽनुवाक्याद्याद्यादिदेवताः ‘अन्वायन्तानि’ अनुप्राप्तानि । अत उभ-
येषां समसङ्ख्याकत्वात् तद्व्याधिकाधिकभावो न युक्त इत्यर्थः । चतसृभ्यो-
ऽवदानचतुष्टयस्यावश्यकत्वात् न्यूनसङ्ख्याकत्वं न शक्यम् । अधिकत्व-

१— “दय दानगतिरक्षयहिंसादानेषु”—इति धा० पा० भा० व्या० ४८९ ।

२— “होत्येषोऽनेककर्मा”—इति गिर० १. २. ३ ; १. ३. २ । अम० को०

दोषात् पञ्चम माशङ्क्य परिहरति— “अतिरिक्तं हेति । अतिरेक
मेव दर्शयति—“कस्मा इति । ‘कस्मै’ प्रयोजनाय ‘पञ्चमम् अवचेत् ?’
तदभिमानिन्याः पञ्चम्या देवताया अभावादिति भावः ॥ ७ ॥

अथाभ्युपगम्याधिक्यदोषं यज्ञादिसम्पत्तिलाभाय पञ्चावदान-
पञ्च मप्याह— “उतो इति । यज्ञस्य पाङ्गत्वं धानांकरन्नादिहविः-
पञ्चकादिनावगन्तव्यम्^१ । ऐतरेयकेऽपि— “यो वै यज्ञम्”—इत्या-
दिना^२ हविरक्षरसङ्ख्यादिभिर्वज्रधा^३ यज्ञस्य पाङ्गत्वं सुपपादितम् ।
पशोः पाङ्गत्वं लोमत्वगादिभिरिति प्रागुक्तम्^४ । हेमन्तशिशिरयो-
रैक्याभिप्रायेण संवत्सरः पाङ्गः^५ । एवन्तु पञ्चावत्ते सति तद्वत्पञ्च-
सङ्ख्यादारा ‘सम्पत्’ यज्ञात्मकं धनं सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफल माह— “वज्रैवेति ॥

अथ पुनः चतुरवत्तं मेव स्थापयति— “एतदिति । एतदेव ‘चतु-
रवत्तं’ ‘कौरुपाञ्चालम्’ कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धम् ; अतस्तत्र प्रज्ञा-
तत्वादनुष्ठानसम्प्रदायानुरोधेन ‘चतुरवत्तम्’ एव कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

अवदानस्येयत्तां विधत्ते— “य वा इति । (‘यावन्मात्रं मिव’)
‘इव’-शब्दोऽनर्थको वाक्यालङ्कारे^१ । ‘यावन्मात्रं मेव’ अङ्गुष्ठपर्वमात्रं
मेवेत्यर्थः ॥

१— “धानाः, करन्माः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्या”—इति ऐ० ब्रा० २.

३. ६; तै० सं० ६. ५. ११. ८ । २— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

३— हविष्यह्निः, अक्षरपह्निः, नराशंसपह्निः, सवनपह्निः ।

४— “पाङ्गः पशुः”—इत्यादिकं पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१२६८० ७ पं०) ।

५— “हेमन्तशिशिरयोः समासेन”—इति ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

६— “इवोऽपि कृष्यते”—इत्यादि निब० १. ३. ५ द्रष्टव्यम् ।

आधिक्ये दोष माह— “मानुषं च”—इति । मनुष्याणां शरावादिपरिमितत्वादाधिक्यं मानुषत्वकरणम् ॥ ८ ॥

इदानीं चतुरवदानप्रकारं दर्शयति— “स आज्यस्येति । पुरोडाशाग्नौ दौ ; तदध उपरि सोपस्थताभिधारिताज्याभ्यां^१ चतुरवक्षतम् ॥

पुरोडाशस्योभयत आज्यकरणं प्रशंसितु माह— “दे वा इति । सर्वापि आज्यतिः सोमाज्यभेदेन द्विविधा ; तत्र सोमस्य^२ स्वरूपेणाहुतित्वादाज्यापेक्षैव नास्ति ; अवशिष्टौ हविर्यज्ञपशुयज्ञा-वाज्याहुतिकौ^३ भवितव्यौ ; अतस्तत्र तयोः ‘एतत्’ एतेनोपस्तर-णाभिधारणेन ‘आज्य मेव’ कृतवान् ‘भवति’ ॥

“एतदे जुष्टम्”—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

अवदानाय धर्मं मुक्ता प्रधानधर्मं विधातु माह— “अथौ वा इति । अनुवाक्या-याज्ययोः क्रमेण देवताज्ञान-हविःप्रदानसाध-

१— पुरस्तात् प्रवक्ष्यम् ३६५, ४०३ ए० ; परस्तादपि ६. १. २१ । अपि का० श्री० सू० १. ६. ८—२१, २०, २१ ।

२— “अग्निष्टोमोऽवशिष्टोम उक्थः षोडशिमास्ततः । वाजपेयोऽतिराज-आप्तोर्यामात्र सप्तमः । इत्येते सुत्याः”—इति गो० ब्रा० १. ५. २३ । सुत्याः सोमसंस्थाः सोमयज्ञाः इत्येतेऽभिन्नार्थाः ।

३— “अग्नयाधेय मग्निहोत्रं पौर्यमास्यमावास्ये । नवेष्टि स्वातुर्मास्यानि पशु-बन्धोऽत्र सप्तमः । इत्येते हविर्यज्ञाः”—इति गो० ब्रा० १. ५. २३ । “अष्टका पार्वणः आहुं आवण्यायहाययो चैव्याश्वमुजीति सप्त पाक-यज्ञसंस्थाः”—इति मी० ध० सू० ८. ५ । पाकयज्ञा एव पशुयज्ञाः ।

मत्वं वक्ष्यते^१ । आकाशतन्वाणां देवानां सुलोकमन्वन्धात्, प्रदानस्यै-
वैतल्लोकमन्वन्धात्, तयोः क्रमेण शुभात्मकता । तयोः स्त्रीलिङ्गत्वात्
इन्द्रे, वषट्कारस्य^२ पुंलिङ्गत्वात् सह मिथुनतास्ति । उभयोरन्तराले
तपस्त्रादिव्य एव वषट्कारः । स सोदयास्तमयसमये दिवं पृथिवी-
श्चाभिलक्ष्य गच्छति^३ । 'तत्' तस्मात् 'एतेन वृष्णा' अनेन वर्षकेण,
आदित्येन सह सङ्गते मृत्यौ, ते एव मिदानीं प्रसिद्धाम् 'इमां
प्रजातिं' 'प्रजायेते' ; सर्वेषां मय्युत्पद्यमानानां भावानां तन्नैवोत्पत्तेः,
उत्पद्यमानपदार्थात्मना ते एव प्रकृष्टे जायेते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्यानां^४ शुभात्मकताभिधानस्य^५ प्रयोजन माह—
“सोऽनुवाक्या मिति । तयोः समनन्तरं वषट् कुर्यादिति विधिः ।
उक्तेऽर्थे लोकाचरणं प्रमाणयति— “पश्चादा इति । 'पश्चात्
परीत्य' स्त्रियाः पश्चाद्देशादागत्य 'अधिद्रवति' अभिगच्छति ।
'तत्' तेन याज्यापुरोऽनुवाक्यानन्तरं वषट्कारकरणेन 'एने उभे'
द्यावापृथिव्यात्मिके याज्यापुरोऽनुवाक्ये 'पुरस्तात् कृत्वा' 'वृष्णा'
सेक्त्वा 'वषट्कारेण' तत्सूर्यात्मकेन द्रवणं माकारितवान् भवति ।

१— इहैव ब्राह्मणे सप्तदशकण्डिकायाम् (४८८ पृ० ११ पं०) ।

२— 'वषट्कार एव'—इति ज ।

३— “स वा एव न कदाचनास्त मेति, गोदेति । तं यदस्त मेतीति
मन्यन्तेऽह एव तदन्त मित्वायात्मानं विपर्यस्यते ; राज्ञी मेवावस्तात्
कुर्वतेऽहः परस्तात्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. ४. ६ ।

४— 'पुरोऽनुवाक्यायाज्यादीनां'—इति ज, 'पुरोऽनुवाक्यादीनां'—इति ठ ।

५— 'शुभात्मकताभिधानस्य'—इति ज, ठ ।

“तस्मात्”—इति स्पष्टम् । वौषडित्युच्चारणकाले वा, समनन्तरं वा प्रदानं भवति ; सर्वथा वषट्कारात् प्राक् न जुहुयादित्यर्थः । अनेनैव पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्वषट्कारात् पूर्वभावित्वं सिद्धम् ॥ १२ ॥

प्रदानस्य वषट्कारानन्तरत्वं प्रकारान्तरेणोपपादयति— “देवपात्रं वा इति । पिबन्त्यनेन देवा इति ‘देवपात्रं’ ‘वषट्कारः’ । ‘तत्’ वषट्कारावसानं प्रदानम् ‘एवं’ भवति, पात्रोद्धारपूर्वकप्रदानं मिव भवति । उक्तवैपरीत्ये दोष माह— “अथ यत्पुरेति । ‘अधो भूमौ निदिग्धम्’^१ भूमौ प्राप्तम्^२, दुष्टत्वेनोपयोगाभावात् दग्धं मित्युप-
चर्यते^३ । ‘अमुया’ अनेन वषट्कारात्पूर्वकालहोमेन (‘स्यात्’) दग्धं स्यादित्यर्थः । “तस्मात्”—इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

“तद्यथा योनौ”—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १४ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्ये गायत्रीचिष्टुभौ कर्त्तव्ये इति विधातु माह— “असौ वा इति । ‘अनुवाक्या’ ‘असौ’ शुलोकः, तत्स्थाना ; ‘याज्या’ तु (‘इयम्’) भूः । ‘सेयं’ पृथिवी गायत्र्यात्मिका, ‘असौ’ शुलोकः चिष्टुवात्मकः । तथा सति “गायत्री मन्वाह”—इति यत्, ‘तत्’ तेन अनुवाक्यात्मकम् ‘अनुब्रुवन्’ गायत्रीच्छन्दोदारा ‘इमां’ पृथिवीं सेवोक्तवान् भवति । शुलोकस्य कथं मनुवक्तव्यतेत्याशङ्क्य अनुवाक्यात्मकत्वं वाक्यमध्य एव स्मारयति । पृथिव्या अप्यनुवक्तव्यत्वं गायत्र्यात्मकत्वादित्याह— “इयं हीति । इत्यनुवाक्याया गाय-
त्रीत्वे द्यावापृथिव्याबुभे अपि योजितवान् भवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

१— ‘निदिग्धम्’—इति न, ‘निदिग्धम्’—इत्यपि तत्रैव शोधितः ।

२— ‘प्राप्तं’—इति न ।

३— दिग्धं मित्यस्यैव माध्यं स्यात् दग्धं मिति

याज्यायास्त्रिष्टुप्सम्पादनेऽपि तथैव योजितवान् भवतीत्याह—
 “अथेति । ‘त्रिष्टुभा यजति’ त्रिष्टुभं याज्यां कुर्यात् । तत्र याज्याया
 षट्चा यजतीति यत्, ‘तत्’ तेन ‘अगया’ पृथिव्यैव यजति ।
 तत्कथं मित्यत आह— “तदिति । ‘तत्’ तेन त्रिष्टुप्प्रकरणेनानया
 यजति । एतां भुव मेव याज्यां कृतवान् भवतीत्यर्थः । उक्तार्थ-
 समर्थनाय पूर्वोक्तं स्मारयति— “इयं हि याज्येति । अतः ‘असुव्या
 अधि’ द्युलोकस्योपरि एव ‘वषट्’ कृतवान् भवति । एतत्समर्थना-
 याह— “त्रिष्टुविति । ‘तत्’ तेन, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोगाद्यचौ-
 त्रिष्टुप्प्रकरणेनानेन ‘एने’ द्यावापृथिव्यौ, प्रतिपादितप्रकारेण ‘सयुजौ’
 परस्परं संयुक्तौ कृतवान् भवति । ‘तस्मात्’ सायुज्यात् ‘इमे’
 सहाम्भवहरतः; “द्यावापृथिवीभ्यां स्नाह”-इति^१ सहप्रदानात् ।
 अथवा वृक्षमयोः परस्परसापेक्षत्वात्^२ सहभागः^३ । अतस्तयोः
 सहभागम् ‘अनु’ ‘सर्वाः’ अपि ‘प्रजाः’ तत्सम्बन्धिन्यः ‘अनु सम्भुञ्जाते’
 अनुसृत्य भुञ्जते । अत उभयोः सभागलोकात्मकत्वात्, तयोश्च
 परस्परसाहित्याद् याज्यानुवाक्ययोः साहित्येनापि भवितव्यं मित्यर्थो
 लभ्यते ॥ १६ ॥

अथानुवाक्याया उच्चारणधर्मं आह— “स वा अङ्गयन्निवैवेति ।
 ‘अङ्गयन्निव’ वर्ष्मालोडयन्निव शनैरनुवाक्यां ब्रूयात् । अङ्गतिः

१— ऐ० ब्रा० १. ३. ५ । तै० ब्रा० २. १. ७. १; ८. २ ।

२— इहैवोपरिदिष्टात् ५. ३. ५. १७; ७. ३. १. ३० । म० सं० ३. ७६ ।

३— ‘सहभाव’-इति ज-शोधितः, ‘सहभोगः’-इति उ ।

गत्यर्थः^१ । उक्तविधानुवचनं “दृष्टत्”-साक्षा^२ स्तौति— “असौ
 ह्यौति । ‘अनुवाक्या’ (‘असौ’) द्यौः, एवं ‘दृष्टत्’ सामापि द्यौः^३ ।
 ‘हि’ यतो शुभागोऽनुवाक्या दृष्टत्साम, ‘तत्’ तस्मात् तद्गतं मन्त्रत्वं
 ‘वार्हतं’ दृष्टतीसम्बन्धि ‘रूपम्’ ॥

याज्याया उच्चारणे धर्म माह— “क्षिप्र एव याज्ययेति ।
 ‘याज्यया’ निमित्तया उच्चारणे वर्णविषयां त्वरा कुर्यात् । “इयं
 द्यौत्यादि” । पूर्वापेक्षया त्वरतीति ‘तत्’ क्षिप्रोच्चारणं ‘रायन्तरम्’
 रायन्तरसम्बन्धि ‘रूपम्’^४ ॥

अथ पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोः लक्षणान्यन्यानि वक्तुं कार्यभेद
 माह^५— “ऋयति वा इति । ‘अनुवाक्यया’ यष्ट्यदेवान् आऋयति,
 तानेव ‘याज्यया’ यजति । ‘तस्मात्’ आऋणार्थत्वात्, आऋणार्थं
 यक्षिप्लम्, तत् ‘अनुवाक्याया रूपम्’ । तानि सिद्धानि दर्शयति—
 “ऊव इत्यादिना । ‘हि’ यस्मात् ‘तथा’ अनुवाक्यया यष्ट्यदेवान्
 आऋयति, तस्मादाऋणप्रकाशकं “ऊवे”-इत्यादि यक्षिप्लजातम्,
 तदत्येव सर्वानुवाक्या कार्येत्यर्थः ॥

“प्रयच्छति याज्ययेत्यादि । यस्माद् याज्या इविःप्रदानसाध-
 नम्, ‘तस्मात्’ तस्याः तत्प्रदानप्रकाशकं लिङ्गं ‘रूपम्’ । अभिहित-

१— “पर्यङ्ग्याते”—इति ऋ० सं० १०. १६. ० ।

२— सा० सं० आ० मा० १. १. २० ।

३— ता० मा० १६. ११ । तै० मा० ३. ५. १३ ।

४— सा० सं० आ० मा० २. १. २१ । तै० मा० ३. ५. १३ ।

५— ता० मा० १६. ११ ।

६— ‘कार्यभेदमाह’—इति ठ ।

लिङ्गानि दर्शयति— “वीक्षीति । ‘हि’ यस्मात् ‘तथा’ याव्यथा प्रयच्छति हविः, ‘तस्मात्’ प्रदानप्रकाशकं यद् “वीक्षि”-इत्यादि लिङ्गम्, तदत्येव सर्वत्र याव्या कार्यत्यर्थः ॥ १० ॥

लक्षणान्तर माह— “सा या पुरस्ताल्लक्षणेति । ‘पुरस्तात्’ मन्त्रस्य पुरोभागे ‘लक्षणं’ यष्ट्यदेवनाम यस्यां^१ ‘सा’ (‘अनुवाक्या’) पुरोऽनुवाक्या । तस्या अधस्ताल्लक्षणत्वे कारण माह— “तस्या इति । ‘तस्याः’ पुरोऽनुवाक्यायाः ‘अमुयाः’ “अथौ हि अनुवाक्या”-इत्युक्तत्वात्^२ सामानाधिकरण्यम् । तस्याः चन्द्रनक्षत्रसूर्याः (‘अवस्ताल्लक्षण’) अधस्तात् लक्ष्माणीव ; अधोभागे तेषां परिभ्रमणात् । अतोऽस्या अपि तथालं युक्तम् ॥ १८ ॥

“अथ योपरिष्टाल्लक्षणेति वाक्यं पूर्ववाक्यवद्भाष्येयम् । ‘तस्याः’ याज्यारूपायाः ‘अस्याः’ भूम्याः ॥ १८ ॥

उक्तं पुरस्तादुपरिष्टाल्लक्षणं विशिनष्टि— सा च न्वेवेति । ‘यस्यै’ यस्या अनुवाक्यायाः ‘प्रथमात् पदात्’ “अग्निः प्रत्नेन सोम गौर्भिरित्यादिलक्षणाद्^३ यष्ट्यदेवतां ब्रूयात्, ‘सा एव समृद्धा अनुवाक्या’ । ‘याज्या’ तु सा समृद्धा, ‘यस्या उत्तमात् पदात्’ “जिह्वा अग्ने चक्षुष इत्यादिकात्” अभिहितायाः ‘देवतायाः’ उपरि ‘वषट्करोति’ । ननु कथं देवतासङ्गावमानेण समृद्धत्व मिति, तदाह—

१— “यष्ट्यदेवाना मस्यां”-इति न, भ, डा०-वेवरेण च वृष्टः ।

२— पूर्वस्या कच्छिकायां यष्ट्यम् (७७८८० ११५०) ।

३— ऋ० सं० ८, ३४, १२ । तै० ब्रा० १, ५, ६, ३ । तै० सं० २, ६, २, २ ।

४— ऋ० सं० १०, ८, ६ । तै० ब्रा० १, ५, ७, २ । तै० सं० २, ६, २, ८ ।

“वीर्यं वा इति । ‘देवतां वै वीर्यम्’ अगाधानस्य तत्प्रकाश-
नार्थत्वात्^१ ॥ २० ॥

अथ याज्यान्तरभाविनं वषट्कारं विभज्य विधाय प्रशंसति—
“स वै वौगितीति । ‘वौगिति’ उच्चारणं कुर्यात् । तत्प्रशंसति—
“वाग्वा इति । ‘वौग्’-इत्येतदौकारस्थाने आकारे कृते ‘वाग्’-इति
भवति ; अतो ‘वषट्कारो वाक्’ । सा च ‘वाक्’ ‘रेतः’ ; सेचन-
साधनत्वात् । उच्चारण मेव तत्सकः । तथा ‘षडिति’ करोतीत्यनु-
षज्यते, ब्रूयादित्यर्थः । सङ्ख्याया अतुष्वपि सम्भवात् ‘अतवः’ एव
‘षट्’-इत्यनेन विवक्षिताः ; प्राक् षडित्यतः वौगित्येतस्य स्थाप-
नात् । तेन ‘सिक्तं’ ‘रेतः’ ‘इमाः’ सर्वाः ‘प्रजाः’ उत्पादयन्ति ।
‘तस्मात्’ ‘एवं’ वौषडिति ‘वषट्’ कुर्यात् ॥ २१ ॥

इत्थं दर्शपूर्णमासोभयसाधारण मवदानादिकं वषट्कारान्तं धर्मं
मभिधाय तत्प्रसङ्गाद्यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासयागं प्रशं-
सति— “देवास्य वा असुराद्येत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः
पुत्राः ‘दायं’ पैतृकं वित्तम्^२ ‘उपेयुः’ । किं तत् ? ‘एतावेव’ प्रसिद्धा-
वेव ‘अर्द्धमासौ’ मासस्यार्द्धौ शुक्लकृष्णपक्षौ । “अर्द्धं नपुंसकम्^३”—
इत्येकदेशिसमासः । विभज्याह— “य एवापूर्यत इति । प्रजा-
पतेः काशात्मकत्वादन्त्योस्तद्वत्त्वम् ॥ २२ ॥

१— “प्र वीर्येण देवताति चेकिते”—इत्यादिषु (अ० सं० १. ५५. ३.) ।

२— “दायं पित्र्यम्”—इति म० सं० ६. १६० । अ० सं० १०. ११०. १० ।

ऐ० ब्रा० ७. ३. ५ । ता० ब्रा० १६. ० । तै० सं० ३. १. ६० ।

३— “पा० सू० २. २. २

एवं विभागे सति 'देवाः' 'कथम्' असुरेभ्यः, तदीय मपि भागं 'संवत्स्रौमहि' अपहरेमहि ? एवं कामयित्वा तत्साधनं प्रयासेनाविष्य 'दर्शपूर्णमासौ' यागावेवापश्यन् । 'ताभ्याम्' ('एत मपि') कृष्णपक्ष मपि स्वय मलभन्त । (॥ २३ ॥)

तद्वारा तदुभयावर्त्तमानात्मकं मासम्, तदावर्त्तनात्मकं संवत्सरं च, असुरेभ्यः 'समवृत्त' स्वाधीनं कृतवन्तः । अतो न्यूनाधिक-कालावयवानां संवत्सरेऽन्तर्भावात् 'संवत्सरः सर्वम्' संवत्सरात्मकात् 'सर्वस्मात्' कालात् 'सपदान् असुरान्' भागरहितान् अकुर्वन् । 'निरभजन्'-इति तात्पर्याभिधानम् । 'सर्वम् एव एषः'-इति वेदितुः फलम् । अतो दर्शपूर्णमासानुष्ठानं सपक्षसर्वस्वरूप मिति प्रशंसा ॥ २४ ॥

“स यो देवाना मिति । 'सः यः' इति वाक्यालङ्कारे । 'सः' आपूर्यमाण-पक्षः पुरा 'देवाना मासीत्' । 'सः' 'यवायुवत' । यौतीति' यवः, तस्य यवेति नाम । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' आपूर्यमाणपक्षेण सह 'देवाः' 'अयुवत' समसृज्यन्त । 'असुराणां' कृष्णपक्षस्तु 'अयवा' । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' कृष्णपक्षेण सह 'नायुवत' तस्य देवैरपहतत्वात् ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्यास माह— “अथो इति । 'देवानां' स्वभूतो 'यः' असौ 'अयवा' ; देवानां प्रतिनियतस्वभूतत्वेनासुर-सम्बन्धाभावात् । अतोऽयवनादमिश्रणादयवा शुक्लपक्षः । 'असुराणां' स्वभूतः कृष्णपक्षो 'यवा' ; उपायेनापहत्य देवैर्मिश्रितत्वात् ॥

अनयोरेवावयवावयवप्रशंसार्थं महोरात्रमाससंवत्सराणां मपि नाम दर्शयति— “सब्द मित्यादिना । यव-शब्दाभिधेयान् शुक्ल-कृष्णपञ्चान् अर्हतीति^१ ‘मासः चव्यः’ । ‘स्वेकः’-इत्यस्य मकारोप-जनेन ‘सुमेकः’-इति संवत्सरस्य नाम सम्प्रसम् । ‘सु’ सुष्ठु ‘एकः’ ‘स्वेकः’ । “सर्वे वै संवत्सरः”-इत्युक्तत्वेन^२ सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक एव कालः ; अतस्तस्यैतन्नाम युक्तम् ; तस्यैव परोक्षेण^३ ‘सुमेकः’-इति व्यवहारः” ॥

प्रसङ्गादहरादिनामाभिधाय प्रकृतं सुपसंहरति— “यवा चेति । ‘यवा अथवा च हि’ ‘यवेतीव’ यवेत्येव भवति ; यवन-स्योभयानुगतत्वात् । अथवा देवेरेवायवात्मकस्य कृष्णपञ्चस्यपि यवनात् पञ्चदश मपि ‘यवा’ । अतः ‘एतेषां’ यवादीनां मध्ये ‘येन’ निमित्तेन ‘होता’ भवेत्, ‘तत्’ कार्यं ‘याविहोचम्’ ।

१— ‘होतीति’- इति न, ‘युज्जतीति’-इति तत्रैव शोधितः पाठः, ‘य- [य]तीति’-इति डा०-वेबर-शोधितः । अर्हतीति पाठे यवशब्दात् “दण्डादिभ्यो यत्”-इति (पा० सू० ५. १. ६६.) अर्हत्यर्थे यत् स्यात्, स्याच्च दण्डादेराकृतिगद्यत्वं मन्तव्यम् । ‘अहोतानि’-इति भ-पाठः ।

२— ७८० ए० ६ पं० ।

३— “परोक्षप्रिया इव हि देवाः”-इति तै० ब्रा० १. ५. ८. ९ । तत्रैव ऐ० ब्रा० ३. ३. ८ ।

४— ‘मासो चव्यः’-इत्यस्यानन्तरं स्वेक इत्यादि-व्यवहार इत्यन्त-ग्रन्थस्य स्थाने “सुष्ठु एकः ‘स्वेकः’ ; सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक एव कालः मकारोप[यु]ज्जनेन ‘सुमेकः’-इति परोक्षनाम सम्प्र-सम्”-इति ठ-पाठः ।

तैत्तिरीयकेऽपि “क्षतव्या उपदधाति”—इत्थं च यमप्रकरणे यवा-
दयो व्याख्यातः ॥ २६ ॥ ५ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः ॥

१— “तै० सं० ५. २. १. २ ; ११. ८ ; ४. २. १ ।

२— “कश्यपः—‘यावा क्षयावा इति समर्त्तव्याः’—इति । पाठस्तु— ‘यावा
क्षयावा यवा ऊमाः सन्नः सगरः सुमेकः’—इति । यावाद्याः षट् शब्दा
वसन्ताद्युत्तुवादिनः ; सुमेकशब्दः संवत्सरवाची । हे इत्युक्ते ! त्वं
त्वद्रूपासीति योज्यम्”—इति तै० सं० ७. ७. ७. २३—२६ सा० भा० ।

३— इत उत्तरम् — क-पुस्तके “काण्डो १२१”—इति, ख-पुस्तकेऽपि
तथैव, ग-पुस्तके “कण्डो १२१”—इति, घ-डौ न क्षतः, च-पुस्तके
तु “कण्डिकासङ्ख्या १२१”—इति । तत्र १त्रा० १२क०, २त्रा०
७१क०, ३त्रा० २१क०, ४त्रा० २१क०, ५त्रा० २६क० ; सङ्कलनयान्
पञ्चमप्रपाठकीयपञ्चसु ब्राह्मणेषु १२१ कण्डिकाः श्रुता इति सिद्धम् ॥

॥ ५ ॥

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः* । दिव मुपोदकामन्त्र्यु योऽयं देवः
पशूना मौष्टे सु ऽद्वाहीयत तस्मादास्तुव्य ऽद्व्याहुर्व्वास्तौ
हि तद्वहीयत ॥ १ ॥

स येनैव देवा दिव मुपोदकामन् । तेनो† ऽएवाचन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुयु योऽयं देवः पशूना मौष्टे यु ऽद्वाही-
यत ॥ २ ॥

सु ऽरेक्षत । श्रुहास्य दान्तर्यन्त्यु मा यज्ञादिति सोऽनु-
चक्राम स ऽश्रायतयोत्तरतु ऽउपोत्येदे यु‡ ऽएषु स्विष्ट-
कृतः कालः§ ॥ ३ ॥

* 'देवाः'—इति ख ।

† '०कामंस्तेनो'—इति क, ग ।

‡ 'सु'—इति च ।

§ 'कालः'—इति च ।

ते देवा ऽब्रुवन् । मा विसृक्षीरिति ते वै मा
यज्ञान् मान्तुर्गताहुतिं मे कल्पयतेति तथेति स सुम-
दृढत् सु नास्यत् स न कुञ्चुनाहिनत् ॥ ४ ॥

ते देवा ऽब्रुवन् । यावन्ति नो हवीः॒पि यद्दीतान्य-
भूवन्त्सर्वेषां तेषां॑ हुत मुपजानीत युथास्मा ऽत्राहुतिं
कल्पयामेति ॥ ५ ॥

ते ऽध्वर्यु मब्रुवन् । यथापूर्वः॒ हवीः॒ष्यभिधारयैकुस्मा
ऽश्वदानाय पुनराप्याययायातयामानि कुरु तुत ऽएकैक
मवदान मुवद्येति ॥ ६ ॥

सोऽध्वर्युः । यथापूर्वः॒ हवीः॒ष्यभ्यधारयदेकस्मा
ऽश्वदानाय पुनराप्याययद्यातयामान्यकरोत्तुत ऽएकैक
मवदान मवाद्यत्तस्माद्वास्तुव्य ऽहुत्याहुर्वास्तु हि तुद्यज्ञस्य
युहुतेषु हविष्यु तस्माद्यस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्गच्छते
सर्व्वैव स्विष्टकृदन्वाभक्तः सर्व्वं ह्येवैनं देवा ऽअम्वा-
भजन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽअग्नय ऽहुति क्रियते । अग्निर्वै सु देवस्तुस्यैतानि
नामानि शर्व्वं ऽहुति युथा प्राच्या ऽआचक्षते भव ऽहुति
युथा बाहीकाः पशूनाम्पुती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्या-
शान्तान्येतेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमं तस्माद-
ग्नय ऽहुति क्रियते स्विष्टकृत ऽहुति ॥ ८ ॥

ते होचुः । यत्त्वय्यमुच सत्ययक्ष्महि तन्नः स्विष्टं कुर्विति
तदेभ्यः स्विष्ट मुकरोत्तस्मात् स्विष्टकृत इति ॥ ९ ॥

सोऽनुवाक्या मनूच्य सुम्पश्यति । ये तुयामिः स्विष्ट-
कृत मुयाडमिरमेः* प्रिया धामानीति तदामेय माज्यभाग
माहायाद् सोमस्य प्रिया धामानीति तत्सौम्य माज्य-
भाग माहायाडमेः प्रिया धामानीति तद्य एषु उभय-
वाच्यतु आमेयः पुरोडाशो भवति तु माहु ॥ १० ॥

अथ यथादेवतम् । अयाद् देवाना माज्यपानां प्रिया
धामानीति तत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै
देवा आज्यपा युक्षदमेर्होतुः प्रिया धामानीति तदमिः
होतार माहु तदस्मा एतां देवा आहुतिं कल्पयित्वायै-
नेनैतद्भूयः सुमशाम्यन् प्रियु एनं धामन्नुपाक्षयन्त
तस्मादेवः सुम्पश्यति ॥ ११ ॥

तच्चैके । देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाद्वारुदमेरयाद् सोम-
स्यायाडिति तदु तथा नु कुर्याद्विलोम इ ते यज्ञे
कुर्वन्ति ये देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाद्वारुदिदः हि प्रथम
मभिव्याहुरन्नयाद्वारु मेवाभिव्याहुरति तस्मादयाद्वारु
मेव पूर्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥

युक्षत् स्वं मदिमान मिति । युच वा अदो देवता

* 'मुयाजमिरमेः' इति सायणसम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः

ऽआवाहयति तदुपि स्वं महिमानं आवाहयति तदुतः
प्राङ् नैव किञ्चन स्वाय महिम्न ऽदुति क्रियते तदुच तं
प्रीणाति तथो हास्यैषोऽमोघायावाहितो भवति तुस्मा-
दाह युक्षत् स्वं महिमान मिति ॥ १३ ॥

आ यजता मेज्या ऽदुष ऽदुति । प्रजा वा ऽदुषस्ता
ऽएवैतुद्यायजूकाः करोति ता ऽदुमाः प्रजा युजमाना
ऽअर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १४ ॥

सो ऽअध्वरा जातुवेदा जुषुताः हविरिति । तद्यज्ञ-
स्यैवैतत्समृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषुन्ते तेन हि
महज्जुयति तुस्मादाह जुषुताः हविरिति ॥ १५ ॥

तद्यदेते ऽअत्र । याज्यानुवाक्ये ऽअवकृततमे भुवत-
स्तृतीयसवनं वै स्विष्टकृद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं पिप्रीहि
देवाः३* ऽउशतो यविष्ठेति तदनुवाक्यायै वैश्वदेव मुग्धे
युदद्य विशो ऽअध्वरुस्य† होतरिति तद्याज्यायै वैश्वदेवं
तद्यदेते ऽएवुरूपे भुवतस्तेनो ऽएते तृतीयसवनस्य
रूपं तुस्मादाह ऽएते ऽअत्र याज्यानुवाक्ये ऽअवकृततमे
भवतः ॥ १६ ॥

तै वै त्रिष्टुभौ भवतः । वास्तु वा ऽएतद्यज्ञस्य युत्
स्विष्टकृदवीर्यं वै वास्त्विन्द्रियं व्वीर्यं त्रिष्टुबिन्द्रिय

* 'देवांश्च'—इति च ।

† 'ऽअध्वरस्य'—इति क, ग ।

मेवैतद्दीर्यं व्वास्तौ स्विष्टकृति दधाति तस्मान्निष्टुभौ
भवतः ॥ १७ ॥

उतो ऽअनुष्टुभावेव भवतः । व्वास्त्वनुष्टुव्वास्तु स्विष्ट-
कृद्वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति पेसुकं वै व्वास्तु पिस्यति ह
प्रजया पशुभिर्यस्यैवं विदुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥

तदु ह भास्ववेयः । अनुष्टुभ मनुवाक्यां चक्रे चिष्टुभं
युज्या मेतदुभयं पुरिमृह्णामीति स रुथात् पपात सु
पतित्वा बाहु मुपि शश्रे* स पुरिममृशे यत् कि मुकरं
तस्मादिदं मापदोति† सु हैतुदेव मेने यद्विलोम यश्रे-
ऽकर मिति तस्मान्न विलोम कुर्यात् सुच्छन्दसावेव
स्थाता मुभे वैवानुष्टुभा ऽउभे वा चिष्टुभौ ॥ १९ ॥

स वा ऽउत्तरार्द्धादवद्यति । उत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य
देवस्य दिक् तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युरार्द्धे जुहोत्येतस्यै वै
दिश ऽउदपद्यत तं तुत ऽएवाशमयंस्तस्मादुत्तरार्द्धादव-
द्यत्युत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥

स वा ऽअभ्यङ्गु ऽद्वेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो जुहोति ।
इतरा ऽआहुतीः पशवोऽनुप्रजायन्ते रुद्रियः स्विष्टकृद्गु-

* 'सश्रे'—इति सायणसम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

† 'मापदिति'—इति च । 'मापदोति'—इत्यपि डा०-वेबरेण वृष्टः ।

'मुपदिति'—इत्येव पाठः सायणसम्मत इति च डा०-वेबरः ।

द्रियेण* पशून् प्रसजेद्यदितराभिंराहुतिभिः सःसृजेत्
तेऽस्य गृहाः पशुव ऽउपमूर्युमाणा ऽईयुस्तुस्मादभ्यर्चु
ऽइवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥

एष वै सु यज्ञः । येन तुहेवा दिव मुपोदुकामन्नेषु
ऽआहवनीयोऽथ यु ऽइहाहीयत स गार्हपत्यस्तुस्मादेतं
गार्हपत्यात् प्राञ्च मुञ्चरन्ति ॥ २२ ॥

तं वा ऽअष्टासु विक्रमेषुदधीत । अष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्यैवैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥

एकादशस्वादधीत । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभै-
वैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥

द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगत्यैवै-
तद्विव मुपोत्क्रामति नाच मुचास्ति युचैव स्वयं मनसा
मुन्येत तद्वादधीत स यदा ऽअप्यल्पकु मिव प्राञ्च मुञ्च-
रति तेनैव दिव मुपोत्क्रामति ॥ २५ ॥

तुदाहुः । आहवनीये हवींषि अपयेयुरुतो वै देवा
दिव मुपोदुकामंस्तेनो ऽएवार्चन्तः आम्यन्तश्चेरुस्तस्मिन्
हवींषि अपयाम तुस्मिन् यज्ञं तनवामहा ऽइत्यपस्वल्नु
ऽइव ह सु हविषां यज्ञार्हपत्ये अपयेयुर्यज्ञु ऽआहवनीयो
यज्ञे यज्ञं तनवामहा ऽहुति ॥ २६ ॥

उतो* गार्हपत्य एव अपयन्ति । आहवनीयो वा
एष न वा एष तुस्मै युदस्मिन्नुशृतः अपुयेयुस्तुस्मै वा
एष युदस्मिञ्छृतं जुहुयुरित्युतो यतरुथा कामयेत तथा
कुर्यात् ॥ २७ ॥

सु द्वैषु यज्ञ उवाच । नम्रताया वै बिभेमूति का ते
ऽनम्रतेत्यभितु† एव मा पुरिस्तृणीयुरिति तुस्मादेतुदग्नि
मभितः पुरिस्तृणन्ति तृष्णाया वै बिभेमूति का ते
तृप्तिरिति ब्राह्मणस्यैव तृप्ति मुनु तृप्येय मिति तुस्मा-
त्सुस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तृप्ययितवै ब्रूयाद्यज्ञ मुवैतत्
तृप्ययति ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अथान्नये स्निष्टकृद्यागम्, तस्य प्रधानयागसमानन्तर्यञ्च विधातु
माख्यायिका माह— “यज्ञेन वा इति । पुरा खलु ‘देवाः’ ‘यज्ञेन’
साधनेन ‘दिवं’ प्राप्ताः ; तथा यज्ञभिमानौ ‘देवः’ रुद्रः ‘इह’ यज्ञ-
वास्तावुषित्वा’ दुष्कोकाद्भौगोऽभूत् । अत एव ‘वास्तौ’ एव स्थित-
त्वात् रुद्रो ‘वास्तव्य इति’ वेदविदः कथयन्ति ॥ १ ॥

रुद्रस्यैव हीनभावे कारणाभिधानायाह— “स येनैवेति ।

* ‘उतो’—इति च ।

† ‘०तेत्यभितु’—इति च ।

१— ‘यज्ञवास्तवरोषित्वा’—इति ज, भ, वृष्टो डा०—अथैवरेखापि ।

‘अथ’ रुद्राः ‘देवाः’ ‘येन’ यज्ञेन साधनेन ‘दिवं’ गताः, ‘तेमैव’ साधनेन, तत्साधयितुं साधन मतिदुस्त्वम्पाद मिति ब्रुवन् आत्मान मन्तरेण क्लेशापमयतां स्वर्गसाधन मन्वतिष्ठत् ॥ ९ ॥

“स ऐक्षतेति । भवतः स चाहं देवैस्त्यक्तो भुव मा यज्ञादेते श्ववक्षितं कुर्वन्तीत्येवेति विचार्य स्वयं यज्ञप्रदेशं प्रत्युत्तमासन्नद्धो^१ भूत्वोत्तरस्यां दिशि खिष्टकल्काले यज्ञं प्रतिरोद्धु मुत्तस्थौ ॥ ९ ॥

तथा च सति— “ते देवा अनुवक्षिति । ‘ते देवाः’ (अमुं)^२ यज्ञं विस्मृतं मा कार्षीरित्यब्रुवन् । अथ स रुद्रोऽपि हे देवाः ! ‘ते’ श्रुत्वा ‘मा’ मां ‘यज्ञात्’ अन्मर्हितं ‘मा’ कार्षी, अत एव ‘आहुतिं’ ‘मे’ मदर्शं ‘कल्पयतेति’ उक्तवान् । तैः ‘तथा’ अस्तु ‘इति’ उक्ते ‘सः’ रुद्रो यज्ञं ‘समष्टयत्’ ऊर्द्धं प्रापयत् ; न च हविरादिकं बहिः क्षिप्तवान् । तथा ‘कश्चन’ किमपि यज्ञावयवं न हिंसितवान् ॥ १० ॥

“ते देवा इति । अथ ‘ते देवाः’ परस्पर मित्यम् ‘अब्रुवन्’,— अस्माकं प्रदानाय ‘यावन्ति हवींषि गृहीतानि’, ‘तेषां’ पूर्व माहुतं ‘हुतं’^३ शिष्टम् ‘उपजानीत’ । ‘यथा’ येन प्रकारेण द्रव्येण ‘अस्मै’ रुद्राय ‘आहुतिं कल्पयाम’ ‘इति’ ॥ ११ ॥

एव मुक्त्वा, “तेऽध्वर्यु अनुवक्षिति । हे अध्वर्या ! त्व मस्माक मवक्षानि ‘हवींषि’ आग्नेयादिक्रमेण अभिधारणं कुरु । तथा चैकस्मै, ततोऽप्यवशिष्टायावदानाय, ‘पुनः’ तदवक्षशेषम्, ‘पुनः’ अभिधारणेन ‘आप्यायय’, ततः अयातयामं कृत्वा सर्वाण्यवक्षशे-

१— ‘अत्युत्तमाम स जुद्धो’—इति उ । २— नैतत् पदं उ-पुस्तकादन्यत्र ।

३— ‘तेषां पूर्व माहुतिहुतां’—इति भ, ‘तेषां सर्वेषां माहुतिहुतां’—इति उ ।

षाणि अगतधाराणि कुरु, 'ततः' 'एकैकं' यावन्तः प्रधानशेषा-
स्तेष्वेकैकं भवदानं कुरु ॥ ६ ॥

देवैरभिहितं मयं मध्वर्युणा तथैवानुष्ठितं मयं श्रुतिभूतार्थेन
स्तेष्वनुवदति— "सोऽध्वर्युरित्यादिना ॥

इदानीं भवशिष्टभाषकेन रुद्रस्य वास्तव्यत्वप्रसिद्धिं माह—
"तस्मादिति । आख्यायिकासिद्धं मयं भिदानीं विधत्ते— "तस्माद्
यस्यै कस्यै चेति । हविर्यज्ञवत्सर्वप्रदेशेष्वपि स्निष्टकृतो नियतत्वे
कारणाभिधानं "सर्वत्र हीति । रुद्रः 'अन्वाभक्तः' ॥ ७ ॥

कथं मग्नेः स्निष्टकृतिं क्रियत इत्याशङ्क्याह— "तदा अग्नय
इतीति । प्राच्यादिदेशभेदेन शर्वादिनामभेदेऽपि देवतैकैवेत्यर्थः ।
यद्येवं तर्हि अन्यत् नाम किञ्च स्यादित्यत आह— "तान्यस्येति ।
'अस्य' रुद्रस्य अग्निनामाभिधेयस्य अस्तु पावकादि नाम ; सर्वलोको-
ऽपकारित्वात् । 'तस्मात्' तत्र सर्वत्र 'अग्नये-इति क्रियते' ॥ ८ ॥

अथ किमर्थं स्निष्टकृत इति विशेषणं हविर्दाहभिः क्रियते ?
तत्र कारणं माह— "ते होचुरिति । 'यद्' यस्मात् 'त्वयि' 'अमुच'
आहवनीयदेशे आज्ञत्याधारभूते 'सति' 'अयच्छहि' इष्टवन्तः,
तस्मात् । अथ वा 'यत्' हविर्जातम् 'अयच्छहि', 'तत्' सर्वं
'स्निष्टम्' अवैकल्येन प्र'कुरु' ; यथा मातुं फलवद्भवति, तथा कुर्वित्यर्थः ।
यस्मादूचुः, 'तस्मात्' स तथैव 'स्निष्टं मकरोत्' सर्वत्रापि विशेष-
णत्वेन 'स्निष्टकृत इति' क्रियते । तस्मात् "अग्नये स्निष्टकृते"—इति
स्निष्टकृद्यागसमये ब्रूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ स्त्रिष्टुक्त्रिगद^१ मभिधातु माह^२— “सोऽनुवाक्या मिति ।
‘सः’ होता, स्त्रिष्टुक्दनुवाक्यानन्तरं ‘ये’ आगन्तर्येण प्रथमाज्य-
भागादिदेवाः स्त्रिष्टाः, तान्, तं ‘स्त्रिष्टुक्त मग्निं’ च ‘सम्यग्यति’
संस्मरेत्, सम्भूयानुवदेदित्यर्थः ॥

सन्दर्शनप्रकारं मनूय क्रमेण व्याचष्टे—“अथाहग्निः^३”—इत्यादिना ।
‘अथ’ स्त्रिष्टुक्त् ‘अग्निः’ (‘अग्नेः’) प्रथमाज्यभागदेवस्य (‘प्रिया’)
प्रियाणि ‘धामानि’ ‘इति’ निःशेषाणि ‘अयाट्’ इष्टवान् । ‘तत्’
तेनैतन्मन्त्रभागपाठेन प्रथमम् ‘आज्यभागं’ स्त्रिष्टुं कृतवानित्युक्तवान्
भवति । एव मितरवाक्यान्यपि योज्यानि । एव स्त्रिष्टुक्त्रिगद
आवाहननिगदेनैव व्याख्यातमायः^४ सम्यग्यताम्^५ ॥ १० ॥

अत्र स्त्रिष्टुक्दग्निरवान्तरदेववत्स्त्रिष्टौकर्त्तव्यत्वेनोक्तः, सोऽभि-
धीयते— “यच्चदग्नेर्हेतुः प्रिया धामानीत्यनेन । अथाज्यभागादि-
देवेभ्योऽन्य मिच्छितत्वादयादिति भूतार्थे प्रयोगात् स्त्रिष्टुक्दग्नेः
स्त्रिष्टेः परं यष्टव्यत्वम् । यच्चदिति विध्यर्थः पञ्चमसकारः^६ । “अग्निं

१— सु एव निगदः वा० सं० २१ अ० ४७ कण्विकायां द्रष्टव्यः ।

२— ‘अथ स्त्रिष्टुक्त्रिगद मभिदधाति’—इति क ।

३— ‘अथाहग्निः’—इत्येव पाठोऽस्मद्वृत्तेषु सर्वपुस्तकेषु, पठ्यते तु अथा-
हग्निः—इति ; वस्तुतः ‘अथाहग्निः’—इत्येव साधुः ।

४— पुस्तकात् ४. २. १६ द्रष्टव्यम् (२८८, २८९ पृ०) ।

५— नैतत् पदं क-पुस्तके ।

६— “लिट्थे लोट्”—इति पा० सू० ३. ४. ७ ।

होतार माहेति । होमाधार मग्नि माह । स एव खिष्टकृदग्निः ;
 “त्वय्यमुत्र सत्ययज्ञहीत्युक्त्वात्” । किं नेतत्सन्दर्शनमात्रेणाग्निः कथं
 खिष्टं कुर्यादित्याशङ्क्य तस्य प्रीत्युत्पादनप्रकारं दर्शयति—
 “तदस्मा इति । ‘तत्’ तस्मात् ‘अस्मै’ खिष्टकृतेऽग्नये पूर्वम् ‘एता
 माहुतिं कल्पयित्वा’ (‘अथ’) इदानीम् (‘एतेन’) अनेन यच्चदग्ने-
 रिति भागेन ‘भूयः समशाम्यन्’ (भूयसीं प्रीति मुदपादयन्) ।
 “तस्मादिति । सर्वथाग्नेः सन्तुष्टत्वाय खिष्टकृत्वकरणस्य प्रकाशनादेवं
 सम्पद्येदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथाङ्गारात् प्राग् देवतानामनिर्देशं मेकीयपक्षत्वेनोपन्यस्य
 निराचष्टे— “तद्वैक इति । तत् स्वयं मेव प्रदर्शयति— “अग्नेरयाद्
 सोमस्यायाजिति । अग्नेः सोमस्य च धानि धामानि, तानि
 खिष्टकृदग्निः सम्यगिष्टवानित्यर्थः । ‘विलोम’ विरुद्धम् ; खिष्टी-
 करणस्यैवाभ्यर्हितत्वेन प्रथमनिर्देशव्यत्वात्^१ । अतः ‘प्रथम मभिव्या-
 हरन्’ पुरुषोऽयाङ्गार मेव प्रथम मभिव्याहरेत् ॥ ११ ॥

स्वं महिमान् मित्यस्य तात्पर्यं माह— “यच्चत् स्वं महिमान्
 मिति । अयं खिष्टकृदग्निः ‘स्वं महिमानं’ स्वकीयं देवतारूपं अपि
 ‘यच्चत्’ यजेत । खिष्टकृत इदानीं अपि अकृतत्वादयाजिति नोच्यत
 इत्यभिप्रायः । ‘यत्र’ यष्टव्यदेवता ‘आवाहयति’, तत्रापि ‘स्वं

१— पुरस्ताद् दृष्टव्यम् (३६६ पृ० १५०) ।

२— व्याख्येया ऋ-पुस्तकमात्रे दृश्यते ।

३— ‘देवतां देवतानाम् पूर्वम् अयाट्कारात् प्राक् । तद्विरुद्धम् ; खिष्टी-
 करणस्यैवाभ्यर्हितत्वेन प्रथमनिर्देशव्यत्वात्’—इति ङ ।

महिमानं' महत्त्वस्य विग्रह मप्यावाहयति । अतो यथा आवाहिता
 देवताः सर्वा अपीष्टाः, एवं स्वं महिमार्थं अपि यष्टव्यम् । अतः
 'अतः प्राक्' 'किञ्चन' 'स्वाद्य महिम्ने' इदं हविः 'इति' 'न क्रियते',
 तस्मात् 'अच' स्निष्टकृच्छिगदाभिधानमस्ये 'तत्' तेन स्वं महिमानं
 मित्यनेन 'तम्' (अग्नेर्महिमानं^१) प्रीणितवान् भवति । अत एव
 यज्ञदग्नेरित्येतत् अग्नेरपि यागानुष्ठापदानादेव पूर्वं प्रागावाहनसमये
 आवाहितः सो महिमा । 'तथो ह' तथैव सति 'अस्य' यज-
 मानस्य 'अमोघाय' साफल्याय 'आवाहितः' भवेत् । तस्मादि-
 त्युपसंहारः ॥ १३ ॥

“आ यजतेति । ‘आ यजता मेज्या इषः’-इतिभागस्य तात्पर्यं
 माह— इदंशब्देनात्र मुच्यते ; तदुपजीवित्वात् ‘प्रजाः’ अपि ‘इषः’ ;
 ‘एज्याः’ पुनः पुनरिज्याः^२ ; अत एतत्पाठेन यजमानरूपाः प्रजाः
 ‘यायजुकाः’ इष्टिशीलाः^३ ‘करोति’ । अतः कारणात् ‘ता इमाः’ सर्वा
 यजमानरूपाः प्रजा इदानीम् ‘अर्चन्त्यः’ वक्तुकर्म कुर्वन्त्यः ‘आम्यन्तः’
 आत्मानं व्यापारैः क्लेशयन्त्यः (‘चरन्ति’) यागाननुतिष्ठन्ति ॥ १४ ॥

“सो अध्वरेति । सो अध्वरेत्यस्य तात्पर्यं माह— “तद्यज्ञस्यैवे-
 तदिति । ‘हविः’ सौविष्टकृतम्, ‘जातवेदाः’ आहुत्याधारः स्निष्ट-
 कृदग्निः । ‘यत्’ ‘हविः’ (सौविष्टकृतं^४) ‘देवाः’ सेवन्ते^५, ‘तेन’

१— ठ-पुस्तके नैते पदे दृश्येते ।

२— ‘पुनर्यष्टा’-इति अ, भ ; ‘पुनरिज्या’-इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

३— ‘इज्याशीलाः’-इति च ।

४— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र

५— ‘सेवता’-इति ठ ।

संवितेन हविषा 'महत्' उत्तमं^१ स्थानं 'जयति' यजमानः ; अतः
महद्देहविर्षाऽधीनत्वादेतत्पाठो युक्तः ॥ १५ ॥

इत्थं खिष्टकृत्त्रिगदं व्याख्याय तस्य याज्यां पुरोऽनुवाक्याश्चाह—
“तद्यदिति । ‘अत्र’ खिष्टकृति । ‘तद्यत्’ तस्मात् ‘एते’ वक्ष्यमाणे
एव ‘याज्यानुवाक्ये’ ‘अवक्तृप्रतमे’ अत्यन्तं योग्ये भवतः । तथो-
रवक्तृप्रत्य माह— “द्वितीयसवनं वा इति । अयं ‘खिष्टकृद्’ यागः
‘द्वितीयसवनं’ तत्स्थानीयः ; अन्तिमत्त्वसाम्यात् । तच्च ‘द्वितीयसवनं’
‘वैश्वदेवं’ विश्वे देवास्तस्याभिमानिनः ; अतः सर्वथा वैश्वदेवेन भवि-
तव्यम् । तत्रापि “पिप्रौहि”—इति^२ या ऋगस्ति, ‘तत्’ ‘अनुवाक्यायै’
अनुवाक्यायाः ‘वैश्वदेवं’ रूपम् ; तच्च “देवान्”—इति देवानां
मङ्गलश्रवणात् । “अग्ने यदद्य”—इत्येत्^३ ‘याज्यायै’ याज्यायाः वैश्व-
देवत्वम् ; अथ “विश्वः”—इति मङ्गलश्रवणसिद्धात् । ‘एते’ ऋचौ
‘एवंरूपे’ वैश्वदेवसिद्धौ “पिप्रौहि देवान्”—“अग्ने यदद्य विश्वः”—
इत्येवंरूपे ; (‘तेन उ’) तेनैव कारणेन ‘एते’ वे ऋचौ ‘द्वितीय-
सवनस्य रूपम्’ ॥ १६ ॥

तयोर्यत् त्रिष्टुप्त्वम्, तत्प्रशंसति—“ते वै त्रिष्टुभाविनि । खिष्ट-

१—‘जेतव्यं’—इति न ।

२— ऋ० सं० १०. २. १ । तै० सं० ४. ३. १३. १३ । पाठस्त्वेवम्—“पि-
प्रौहि देवाः उग्रतो यविष्ट विदाः ऋतुः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वः होतृणा मस्यायजिष्टः”—इति ।

३— ऋ० सं० ६. १५. १४ । तै० सं० ४. ३. १३. १४ । तत्पाठस्त्वेवम्—
“अग्ने यदद्य विश्वो अध्वरस्य होतः पावक शोचे वेत्स्व हि यज्या ।
ऋता यजाति महिना वि यद् भूर्देव्या वह यविष्ट या ते अद्य”—इति ।

कृतो ऋतावशिष्टरूपत्वात् 'एतद्' 'यज्ञस्य' 'वास्तु' वास्तुस्थानौयम् ।
तच्च वास्तु 'अवीर्यं' निस्सारम् ; उपयुक्तमेवत्वात् । चिष्टुप् प्रजापतेः
बलवद्भ्यः उरोनाडभ्यः सकाशादिन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात् 'चिष्टुवि-
न्द्रियम्' ; अत एव 'वीर्यम्' ; अतः पुरोऽनुवाक्याथास्त्रिष्टुप्त्वकरणेन
अबले 'स्त्रिष्टुकृति' 'इन्द्रियं वीर्यं मेव' स्थापितवान् भवति ॥ १७ ॥

पचान्तर माह— "उतो अनुष्टुभावेवेति । स्त्रिष्टुकृतः प्रधानेभ्यो-
ऽतिरिक्त्वेनाधिकत्वाद् 'वास्तु', 'अनुष्टुप्' अपि गायत्र्यादिमवन-
च्छन्दभोऽतिरिक्त्वाद् 'वास्तु' ; अत एव 'वास्तावेव' 'वास्तु' स्थापित-
वान् भवति । तच्च वास्तु 'पेसुकम्' अभिवर्द्धनशीलम् ; अत एव
तज्ज्ञानवान् यः 'अनुष्टुभौ' याज्यानुवाक्ये कुर्यात्, सोऽपि 'प्रजया
परुभिः' च 'पिप्पति' अभिवर्द्धो भवति ॥ १८ ॥

याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षणच्छन्दस्वपक्षं निराकर्तुं माख्यायिका
माह— "तद् हेति । 'भाक्त्रवेयः' तूक्तोभयपक्षोक्तपक्षान्वरोधाय 'अनु-
ष्टुभं मनुवाक्यां', 'चिष्टुभं याज्याम्' अकरोत् । 'सः' विलक्षणानु-
ष्ठानदोषेण कदाचित् सञ्चारममये 'रथात् पपात' । पतन्नेकं
'वाङ्म' भूमौ प्रसारितवान् ; सवाङ्मर्विस्मृतोऽभूदित्यभिप्रायः ।
'सः' च विचार्य किञ्चिद्विहितं कृतवानस्मि, 'तस्मात्' 'इदं' रथा-
त्पतनम् 'अपत्' प्राप्तं मभूदिति निश्चित्य, "यदनन्तरं यद्भवति,
तत्तस्य कारणम्"—इतिन्यायादिदं विपरीतानुष्ठानं मेव कारणं

१— निघ० २. १४. २१ । "पिष्टं पेष्टं गतौ" आ० ५०, व्यत्ययेन श्यम् ।

२— 'अतिवर्द्धो'—इति ज, भ । ३— 'यज्ञे'—इत्यस्यैवायं मर्थः स्यात् ।

४— मूलविशद्वपाठोऽयम् ; तस्यैव व्याख्यानं वा कृतं मेवं स्यात् ।

बुद्धवान् । यस्मादेवं 'तस्मात् सर्वत्र' विपरीतं 'न' अनुतिष्ठेत् । अतः
'उभे' याज्यानुवाक्ये 'अनुष्टुभावेव वा चिष्टुभावेव वा'; स्विष्ट-
कृद्याज्यानुवाक्ये 'सच्छन्दसौ' समानच्छन्दस्के भवेताम् ॥ १८ ॥

स्विष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेष भावः— "स वा उत्तरार्द्धा-
दिति । उत्तरपूर्वदिशो^१ लोकपालत्वेन रुद्रसम्बन्धः सर्वशास्त्र-
प्रसिद्धः^२; तेन कारणेनापि उत्तरार्द्धादेवावदानं, तत्रैव होमस्य
कर्त्तव्य इत्याह— "एतस्यै वै दिश इति । स्विष्टकृद्यागविधान-
समये "उत्तरत उपोत्पेदे"—इत्युक्तत्वात्^३; "यत उत्पद्यते, 'तं तत
एव' श्रमयितव्यम्"—इतिनिधमात् उत्तरतोऽवदानहोमौ कर्त्तव्यौ ।
तथा च कात्यायनः— "यावद्विरुत्तरार्द्धात् स्विष्टकृतस्तत एव
होमः"—इति^४ ॥ २० ॥

उत्तरदेशे प्रदानेऽपि प्रधानहविषा महासंस्पर्शं विधत्ते— "स
वा अभ्यर्द्ध इवेति । 'इतराभ्यः' प्रधान- 'आहुतिभ्यः' सकाशात् 'अभ्यर्द्धे'
सन्निहितप्रदेशे एव; न तासां स्थाने । विपक्षे बाध भावः— "इतरा
इति । 'इतरा आहुतीः अनु' यजमानस्य 'पशवः' 'प्रजायन्ते';
ताः पशुफलजमका इत्यर्थः । स्विष्टकृद्यागस्य 'रुद्रियः' रुद्रदेवत्यः ।

१— 'उत्तरदिशो'—इति क; 'उत्तरपूर्वदिशो'—इत्यपि दृष्टो ङा०-वेवरेण् ।

२— "इन्द्रो वज्रिः पिष्टपतिर्नैर्ऋतो वरुणो भवत् । कुवेर ईशः पतयः
पूर्वादीनां दिशां क्रमात्"—इति अम० को० १. ३. ९ ।

३— पुरस्ताद् दृष्टव्यम् (४६७ ए० १४ पं०) ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ३. २६, '२० । यावन्ति हवीषि भवन्ति, तेषां
सर्वेषां मुत्तरार्द्धात् उत्तरस्मात् प्रदेशात् स्विष्टकृतः स्विष्टकृद्यागार्थं
भवद्यति । ततोऽप्येव उत्तरार्द्धं एव स्विष्टकृदवदानानां होमो भवति ।

एवं सति यदि ताभिः सह स्विष्टकृदाहुति मासंयोजयेत्, तदा रुद्रेण^१ सह 'पशून्' 'प्रसवेद्' योजयेत् । अत एतेनापराधेन यजमानस्य गृहावस्थिताः 'पशवः' 'उपमूर्धमाणाः' समीप एव स्थियमाणाः प्राप्नुयुः । तस्मादितराभ्यो नातिदूरे जुहुयात् । तथा च सूचम्— "असंसृष्टा भाहुतिभिः"—इति^२ ॥ ११ ॥

आहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हविः-अपणं विधास्यति, तदर्थं तयोराधानप्रदेशपरिमाणं विधातु माह— "एष वा इति । 'येन' साधनेन 'तदेवाः' 'दिवं' गताः, 'स एष यज्ञः' खलु । एष यज्ञ इत्येतद्विग्रिमहि— "एष आहवनीय इति । यज्ञसाधनत्वादाहवनीयस्य यज्ञत्वम् । यस्मिन् भूमावेवावशिष्टः, 'स गार्हपत्यः' । 'तस्मात्' इदानीं मयि दिवङ्गन्तुकामाः 'एतम्' आहवनीयं यज्ञसाधनं 'गार्हपत्यात्' 'प्राञ्चं' प्राग्देशं प्रति 'उद्धरन्ति' यजमानायोद्धरेयुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

उद्धृत्य प्राच्यां कियत् पुर आदध्यात् ? इत्यत्र सङ्गन् पचानाहुः— "तम् अष्टास्त्रित्यादिना । विक्रमशब्देनात्र विक्रम्यते अनेनैवेति व्युत्पत्त्यैकपादप्रक्षेपरिमितोऽग्रे उच्यते^३; अन्यत्र यजमानसम्मानस्य करणात् । गार्हपत्य मवधीकृत्य तथाविधेषु अष्टसु प्रक्रमेषु गतेष्वह-

१— 'रुद्रियेण'-इति मूलपाठः ; तस्यैव व्याख्यानं स्याद्भुद्रियेति ।

२— का० श्रौ० सू० ३, ३, २६ । इतराभिराव्याहुतिभिरस्पृष्टां स्विष्टकृदाहुतिं जुहुयादिति तदर्थः । ३— 'कसु पादविक्षेपे'-इति

भा० प० ४७३ धातुः । प्रकर्षेण क्रमणं प्रक्रमः । क्रमणेनारत्तिमात्रः प्रक्रमो भवति ; "तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमान्"—इत्यादिश्रुतेः (३. ५ १. १.) । अत्र लिख्यते पुरुषपञ्चमांशः ; तस्माद् द्विपदः प्रक्रमः ।

वनीय मादधीत । तथा सति तद्वारा अष्टसङ्ख्यायुक्त-‘गायत्रैव’
‘दिवं’ प्राप्तवान् भवति । तस्माद्गायत्रीसाम्यलाभादष्टप्रक्रमपरि-
माणधानं प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एव मुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २४ ॥

क्रियासौकर्यान्पञ्चवेमान्यान् पञ्चानभिधाय कर्मणो यावन्मात्रं
पर्याप्तमिति मन्यते, तावन्मात्रमेव कुर्यादित्याह— “मात्रेति ।
‘अत्र’ आधानविषये अष्टत्वादि’-‘मात्रा’ ‘मास्ति’ शास्त्रतः । अतः
स्वेच्छया ‘यत्रैव’ देशे आहवनीय आहिते कर्म सुकरं भवतीति
‘स्वयं मनसैव मन्येत’ निश्चिनुयात्, तत्र ‘आदधीत’; तस्मात्
‘अल्पक मिव’ अल्पक मपि, अष्टप्रक्रमादत्यल्प मपि ‘प्राप्तं’ दिशं
प्रकटुद्वरेत् । ‘तेनैव’ आत्मनेव’ ‘दिवं’ प्राप्नोत्येव । अत्र कात्या-
यनः— “पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु मत्या
वा”- इति^१ ॥ २५ ॥

इदानीं हविः-अपणविषये केषाञ्चित्पक्षमाह— “तदाहुरिति ।
आहवनीय एव अपयता मभिप्रायमाह— “अतो वा इति ।
‘अतः’ अस्मादाहवनीयात् ‘देवाः’ ‘दिवं’ प्राप्ताः, अतोऽस्माभि-
रपि तत्रैव अपणं कर्त्तव्यमिति तेषां माशयः । उपोत्क्रमण-
साधनत्वमेव कुत इत्यत आह— “तेनो एवेति । तेनैवाहवनी-

१— ‘अष्टास्त्रादि’-इति भृ । २— ‘आत्म्येनैव’-इति ज ।

३— का० श्रौ० सू० ४. ८. १६ । गार्हपत्यस्य खरस्य मथ्यात् प्राच्यां दिशि
अष्टासु पदिकेषु प्रक्रमेषु आहवनीयखरस्य मथ्यं कुर्यात् । ‘मत्या वा’
उक्तसङ्ख्यातो न्यूनेष्वपि मत्तसु षडादिषु वेत्यर्थः ।

येन साधनेन प्रयासात्मकं हविः-प्रदानादि सकलं कर्मानुतिष्ठन् ;
 अतस्तस्योपोत्क्रमणसाधनत्वम् । अतो वयं मपि अन्यत्र अपणं मन्यत्र
 जुह्वाम इति वैय्यधिकरणं मा भृदिति तस्मिन्नेव आहवनीये अपणं
 यागञ्च करवामेति । वैय्यधिकरण्ये दोष माह— “अपस्त्वल इवेति ।
 ‘गार्हपत्ये अपयेयुः’ इति यत्, ‘सोऽपस्त्वलः इव’ अपस्त्वलं नाम
 ‘हविषा’ भवति । फलितानां व्रीक्षादीनां तुषविमोकादिसम्पा-
 दनप्रदेशः ‘स्त्वलः’ । यथा व्रीक्षादिराग्निः खलाद्^१ बहिरपि
 प्राप्तो धर्मो भवति, एव मन्यत्र अपणं मपि । अतः प्रागुक्तप्रकारेण
 आहवनीये एव ‘यज्ञे’, ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनत्वात् अयमाणं हविरपि
 यज्ञः ॥ २६ ॥

अन्येषां पक्ष माह— “उतो इति । प्रथमपक्षोक्त आहवनीये
 अपणं मत्रापि सम्भावयति— “आहवनीयो वा इति । आहवनी-
 यस्य इतः प्रणीतत्वात् । किं सुपचरितेनाहवनीयेन, साक्षात्तस्मिन्नेव
 अपणं भस्वित्याशङ्क्य तस्य अपणायोग्यत्व माह— “न वा एष
 इति । ‘एषः’ आहवनीयः श्रुत-अपणाय ‘न वै’ नोचितः, भस्वि-
 त्यर्थः । तर्हि कस्मा उचित इति, तच्चाह— “तस्मै वा इति ।
 असौ श्रुतस्य होमायोचित इत्यर्थः ॥

१— ‘खलाद्’-इति ठ । वस्तुतो लोके निष्ककारः प्रयोग एव स्यात् साधुः ।
 तथा हि मनुः—“खलात् क्षेपदगाराद्वा”-इत्यादि (११. १७.) ।
 “खल उत्तरवेदिः”-इति आश्व० श्रौ० ७. १३. १४ ; का० श्रौ०
 २२. ३. ३३ । “यि वेदि ममितक्षानुत्तरवेदिदेशे भृदन्ति”-इति च
 तत्रैव तत उत्तरम् ३५ सू० ।

अथवा एवं व्याख्येयम् । “आहवनीयो वा एष इति, मुख्य आहवनीय एवोच्यते । यस्मात् ‘एष आहवनीयः’ आहवनाहः ; अत एष एकस्य हविषो होमाय योग्यः ; न त्वामस्य पाकायेति । अग्निद्वयपक्षेऽप्युपपत्तिसम्भवाच्छ्रुपणस्यैच्छिकत्वं माह— “अतो यतरयेति । यथा कामयते, तथैव कुर्यात् ॥ ९७ ॥

अथाग्नेः परिस्तरणं विधातु माह— “स हेष इति । ‘यज्ञः’ अग्निः ; एष आहवनीय इत्युक्तत्वात् । ‘नयता’ प्रावरणराहित्यम् । अग्ने-र्नयत्वपरिहार मजानानाः पृच्छन्ति— “का त इति । ‘अनयता’-इति छेदः । “तस्मादिति, परिस्तरणविधिः ॥

इच्छाङ्गभूतब्राह्मणसन्तर्पणं विधातु माह— “दृष्ट्याया इति । भौत्युपन्यासस्तस्यावश्यमपरिहर्तव्यत्वद्योतनार्थः । कः परिहारस्तृष्णाया इति पृष्ट आह— “ब्राह्मणस्यैवेति । ‘एव’-कारेण स्वतर्पणादपि ब्राह्मणतर्पणं मेव श्रेय इत्ययं मर्या द्योत्यते । ‘ब्राह्मणस्य’-इति जातावेकवचनम् ; ब्राह्मण मित्यभिधानात् । “तस्मादिति । ‘ब्राह्मणं तर्पयितव्यं ब्रूयात्’ यजमान इति शेषः । ‘एतत्’ एतेन ब्राह्मणतर्पणेन ‘यज्ञ मेव’ अग्नि मेव ॥ ९८ ॥ १ ॥ [७. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितुर मभिदध्यौ । दिवं वोषुसं
वा मिथुन्येनया* स्या मिति ताः सुम्बभूव ॥ १ ॥

तद्वै देवाना माग ऽश्रास । यु ऽद्वत्यः स्वां दुहितुर
मस्माकः स्वसारं करोतुतीति ॥ २ ॥

ते ह देवा ऊचुः । योऽयं देवः पशूना मीष्टे ऽति-
सन्धं वा ऽश्रयं चरति यु ऽद्वत्यः स्वां दुहितुर मस्माकः
स्वसारं करोति विव्येम मिति तुः रुद्रोऽभ्यायत्य
विव्याध तुस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द तथेन्नूनं तुदास ॥ ३ ॥

तस्मादेतदुपिणाभ्युनूक्तम् । पिता यत् स्वां दुहितुर
मधिष्कुन् क्षया रेतः सञ्जग्मानो निपिञ्चदिति
तुदामिमारुत मित्युक्थं तुस्मिंस्तद्याख्यायते युथा तुद्देवा
रेतः प्राजनयंस्तेषां यदा देवानां क्रोधो व्यैदुश्च
प्रजापति मभिषज्यंस्तस्य तुः शल्यं निरहन्तन्तस वै
यञ्चु ऽएव प्रजापतिः ॥ ४ ॥

ते होचुः । उपजानीत युधेदं नामुयासत् कुनीयो
ह्राहुतेर्युधेदः स्यादिति ॥ ५ ॥

ते होचुः । भुगायैनदक्षिणत ऽश्रासीनाय पुरिहरत
तद्भुगः प्राशिष्यति तद्यथाहुतु मेवं भविष्यतीति तद्भुगाय

* 'मिथुन्येनया'-इति क, ग ।

दक्षिणत ऽश्रासीनाय पर्याजहु*स्तद्गुगोऽवेष्टुञ्चक्रे तस्या-
क्षिणी निहंदाह तथेन्नूनं तुदास तस्मादाहुरन्धो भुग
इति ॥ ६ ॥

ते होचुः । नो न्वेवाचाशमत् पूष्ण ऽनत् परि-
हरतेति तत् पूष्णे पर्याजहुंस्तत् पूषा प्राश तस्य दतो
निर्जघान तथेन्नूनं तुदास तस्मादाहुरदन्तकः पूषेति
तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टाना मेव कुर्वन्ति
यथादन्तकायैवम् ॥ ७ ॥

ते होचुः । नो न्वेवाचाशमद् बृहस्पतय ऽनत्
पुरिहरतेति तद् बृहस्पतये पर्याजहुः† स बृहस्पतिः
सवितार मेव प्रसवायोपाधावत् सविता वै देवानां
प्रसवितेदुं मे प्रसवेति तदस्मै सवित्ता प्रसविता प्रासु-
वत् तुदेन‡ सवितृप्रसूतं नाहिनत् ततोऽर्वाचीनः
शान्तं तुदेतन्निदुनेन युत् प्राशिचम्॥ ८ ॥

स युत् प्राशिचु मवद्यति । युदेवाचाविहं यज्ञस्य
यद्रुद्रियं तुदेवैतन्निर्मिमीतेऽथाप ऽउपस्पृशति शान्ति-
रापस्तुदद्भिः शमयत्यथेडां पशून्समुवद्यति ॥ ९ ॥

स वै यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् । तथा शल्पः प्रच्यवते

* , † , ‡ 'पर्याजहुः'—इति क, ग ।

§ 'प्राशिचं'—इति क, ग ; 'प्राशिचः'—इति ख, घ ।

तुस्माद्यावन्मात्रं मिवैवावद्येदन्यतरुत ऽश्राज्यं कुर्यादधु-
स्तादोपरिष्ठादा तथा खदुनिस्सुरणवद्भवति तथा
निस्त्रवति तुस्मादन्यतरुत ऽश्राज्यं कुर्यादधुस्तादोप-
रिष्ठादा ॥ १० ॥

स ऽश्राज्यस्योपस्तुर्यं । द्विर्हविषोवदायाथोऽपुरि-
ष्ठादाज्यस्याभिघारयति तद्यथैव यक्षुस्यावदान मेव
मेव तत्* ॥ ११ ॥

तन्न पूर्व्वेण परिहरेत् । पूर्व्वेण ह्येके परिहरन्ति
पुरस्ताद्धै प्रत्युच्चो युजमानं पशुव ऽउपतिष्ठन्ते रुद्रियेण
ह पशून् प्रसजेद्यत् पूर्व्वेण परिहरेत्तेऽस्य गृह्णाः पशुव
ऽउपमूर्युमाणा ऽईयुस्तुस्मादित्येव तिर्यक् प्रुजिहीत†
तथा ह रुद्रियेण पशून् प्रसजति तिर्यगेवैनं निर्मि-
मीते ॥ १२ ॥

तत् प्रतिगृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति ॥ १३ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाधावत्
सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुवेति तुदस्मै सवितु
प्रसविता प्रासुवत्तुदेनः सवितृप्रसूतं नाहिनदेव मेवैषु

* 'मेव तत्'—इति ख, 'मेव मेतत्'—इति य ।

† 'प्रुजिहीत'—इति हरिस्वामिसम्मत इति डा०—वेबरः ।

ऽएतत्सवितार मेव प्रसंवायोपधावति सविता वै देवानां
प्रसवितेदुं मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति
तुदेनः सवितुप्रसूतं नु हिनस्ति* ॥ १४ ॥

तत् प्राश्नाति । अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीति न वा ऽअग्निं
किञ्चन हिनस्ति तथो हैनु मेतन्नु हिनस्ति† ॥ १५ ॥

तन्नु दद्भिः खादेत् । नेन्म ऽददुः रुद्रियं दतो
हिनुसदिति तुस्मान्नु दद्भिः खादेत् ॥ १६ ॥

अथाप ऽआचामति । शान्तिरुपस्तुदद्भिः शान्त्या
शमयतेऽथ परिक्षाल्य पात्रम् ॥ १७ ॥

अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य
दक्षिणतु ऽआस्तेऽभिगोप्ता सु ऽएतुं भागं प्रतिविदानु
ऽआस्ते युत् प्राशित्रं तुदस्मै पर्याहार्युस्तत् प्राशीदुथ
यु मस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी स यदुत ऽऊर्ध्वं
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुदभिगोपायति तुस्माद्वा ऽअस्मै
ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति ॥ १८ ॥

स वै व्वाचंयमु ऽएव स्याद् । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामी-
त्येतुस्मादुचसो विवृहन्ति वा ऽएते यज्ञं क्षण्वन्ति ये
मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययेडया चुरन्ति ब्रह्मा वा
ऽऋत्विजां भिषुक्तमस्तुद् ब्रह्मा सुन्दधाति नु ह

सुन्दध्याद्युदावद्युमान ऽश्रासीत् तुस्मादाचंयमु ऽएव
स्यात् ॥ १६ ॥

स यदि पुरा मानुषीं व्याचं व्याहुरेत् । तुचो व्वैष्णवी
मृचं वा युजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तुद्यज्ञं पुनरारभते
तस्यो द्वैषा प्रायश्चित्तिः ॥ २० ॥

स यत्राह । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति तद् ब्रह्मा
जपत्येतुं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुरिति तुत्सवितारं
प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽइति बृहस्पतिर्व्वै देवानां ब्रह्मा तद्यु ऽएव
देवानां ब्रह्मा तुस्मा ऽएवैतत् प्राह तुस्मादाह बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽइति तेन यज्ञु मव तेन यज्ञुपतिं तेन मा
मवेति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ २१ ॥

मुनो जूतिर्जुयता माज्यस्येति । मुनमा वा ऽइदं
सुर्व्वं माप्तं तन्मुनसैवैतत् सुर्व्वं माप्नोति बृहस्पतिर्यज्ञु
मिमं तनोत्वुरिष्टं यज्ञः सु मिमं दधात्विति यद्विष्टः
तत्सुन्दधाति व्विश्वे देवास ऽइह मादयन्ता मिति
सुर्व्वं वै व्विश्वे देवाः सुर्व्वेणैवैतत् सुन्दधाति स
यदि कामयेत ब्रूयात् प्रतिष्ठेति यद्यु कामयेतापि
नाद्रियेत ॥ २२ ॥ २ ॥

॥ इति यष्टप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥

[प्राशिन्नावदानविध्यर्थे^१ मास्थायिका माह— “प्रजापतिर्वैति । दिव मिति केचिदाञ्जुषस मित्यपरे । तथा चैतरेयब्राह्मणम्^२— “दिव मित्यन्य आञ्जुषस मित्यन्ये”— इति^३ ।]

“प्रजापतिर्वै वै” । प्राशिन्ब्राह्मण मेतत् । तत्र रौद्रस्त्रेषो-
रनीकं प्रजापतेर्यज्ञस्य श्रद्धात्मकं निरवदेयम् । ब्रह्मणा च सविह-
प्रसूतेन वृहस्पतिरूपेण प्राश्नमीय मित्येतदाख्यानेन दर्शते ।
‘प्रजापतिः’ प्राणपिण्डलोककालयज्ञात्मा, अभिध्यातवान्, ‘दिवम्
वा उषसं वा’ लोकात्मना दिवम् ; कालात्मना उषसम् ; प्राण-
पिण्डात्मना ऋक्षेभ्यो मृगो रोहितम्, रोहिणी नाम नक्षत्रम्^४ ;
यज्ञात्मना वाचम् । कथमभिदध्यौ ? ‘मिथुनौ’ मिथुनवान् ‘एनया’
‘स्या मिति’, ‘तां’ ‘सम्यभूव’ सङ्गतः ॥ १ ॥

१— प्राशिन्नं ब्रह्मणो भागावदानम् । तत् क्रियते येन पात्रेण, तत् पात्रं
प्राशिन्नहरणम् । तत्र आदर्शसदृशं वर्तुलं, धमससदृशं चतुरस्रं वा,
खातवच भवति । का० श्रौ० १. १. १०, ११ सूत्रे दृश्ये ।

२— “प्रजापतिर्वै” सां दुहितर मभ्यध्यायद्, दिव मित्यन्य आञ्जुषस-
मित्यन्ये”—इत्यादि ऐ० ब्रा० १. १. ६ ।

३— मत्सङ्कृहीतेषु डा०-वेवरसङ्कृहीतेषु च सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु शतपथ-
ब्राह्मणोपप्रथमकाण्डम्येतदन्त मेव सायकभाष्य मवलोक्यते, अप्ये-
तदारभ्याकाण्डसमाप्तेर्यथेषस्य हरिस्तामिकृतं भाष्य मेव सर्वत्र
विद्यत इत्येतत्काण्डस्यावशिष्टं सायणीयं भाष्यं सुप्तकल्पता मुपगत
मिति स्थानमन्तव्यम् ।

४— तथा चैतरेयकम्—“ता मृग्यो भूत्वा रोहितं भूत्वा—० वा
रोहित् सा रोहिणी”—इत्यादि १. १. ६ ।

“तद्वै देवानाम्” । ‘तद्’ दुहितृगमनं ‘देवानां’ चेतसि ‘आगः’ अपराधो बभूव । अपराधी सर्वं मेवं ‘करोतीति’ ॥ २ ॥

“ते ह देवाः” । ‘योऽयं देवः पशूना मीष्टे’, तम् ‘ऊचुः’— ‘अतिसन्धं’ सन्धा सन्धानं मर्यादा व्यवस्था, “दुहिता न गन्तव्या”— इति ; अतीत्य सन्धाम् (त मतिसन्धं सस्वरणम्^१), मर्यादा मतीत्य ‘अयं चरति’ । ततश्चापराधित्वाज्जिघर्षा इति ‘विध्य इमम्’ । “अथ ताडने^२” । ताडयेषुणेति । यज्ञाङ्गसृष्टिभवितव्यताप्रसक्तानां चेष्टितम् ‘तं’ ‘रुद्रः’ आकृष्य इषुं विद्धवान् । “तथेक्ष्णम्” । इच्छद्भ्योऽवधारणार्थः^३ । ‘नूनं’-शब्दो यस्मादर्च्य^४ । यस्मात् तथैव ‘तदास’ ॥ ३ ॥

“तस्मादेतत्” । ‘तस्मात्’ तत् ‘सृष्टिणा’ मन्त्रेण ‘अभ्यनूक्तम्’ । ‘पिता’ प्रजापतिः ‘स्त्रां दुहितरम्’ ‘अधिष्कन्’ अधिस्कन्, तथा च ‘सञ्जग्मानः’ सङ्गतः सन्, ‘आया’ आयां पृथिव्यां ‘यत् रेतः’ ‘निषिञ्चत्’ अभिषिक्तवान् । तस्माद्रेतसः “साध्योऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतञ्चन्”—इति^५ ‘तदाग्निमास्त मिति’ नास्मा ‘उक्तं’ शस्त्रम्^६ । ‘तस्मिन्’ ‘तद्’ विभक्त्याख्यायते । ‘यथा’ ‘तत्’ ‘रेतः’ ‘देवाः’ प्रजनितवन्त इत्याख्यानशेषयोजना । यज्ञस्य कृत्स्नतायै ‘स वै यज्ञ एव’ इत्याख्यानस्य प्रकृतसम्बन्धोपक्षेपः ॥ ४ ॥

१— नास्त्येषोऽंशो ङ-पुस्तके । २— दि० प० ७५ धा० ।

३— निरु० १. २. ५ द्रष्टव्यम् । ४— निरु० १. २. ७ द्रष्टव्यम् ।

५— ऋ० सं० १०. ६१. ७ (पिता यत् स्त्रां) । ऐ० ब्रा० १. १. ६ द्रष्टव्यम् ।

६— “यैषा रौद्री शस्यते”—इत्यादि ऐ० ब्रा० १. १. १० पर्यालोच्यम् ।

“ते होचुः” । “यथेदं मिति । यत् ‘इदम्’ इषोरनीकं
यज्ञरसविलिप्तम्, तद् ‘यथा’ ‘न’ वृथा स्यात्, ‘यथा’ च प्रधानाहुतेः
न महत् स्यात्, तथा उपायं जानीतेति ‘ते’ देवाः ‘ऊचुः’ ॥
॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

“ते होचु नो न्वेव” । प्रायश्चित्तः^१ एव ब्राह्मणशेषः, किञ्चित्तु
वक्ष्यामः । ‘नो’—इति प्रतिषेधः^२; ‘नु’—इति वाक्यपूरणः^३ ।
‘अशमत्’ न शान्तम् । ‘दतः’ दन्तान् । ‘प्रपिष्टानां’ तण्डुलानां
मिति शेषः ॥ ७ ॥

‘न अहिमत्’ । हिनोतेर्हिंसाकर्मणः^४ । न हतवान् ‘ततोऽर्वाचीनम्’ ।
वृहस्पतिप्रशमनादर्वाक् ‘शान्तम्’ । “तदेतन्निदानेनेति । इतिहाम
मुपसंहृत्याधिदैवज्ञानाय प्राशिता प्राप्नोऽस्येति ‘प्राशिवम्’ । “अण्-
प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्”—इति^५ हि स्मरन्ति ॥ ८ ॥

“स यत्” । “यदेवाचेति । संसारस्वभावाद् ‘यद्वच’ किञ्चिदशान्तं
‘तत्’ ‘निर्मिमीते’ बहिष्करोति, निष्कर्षतीत्यर्थः । ‘अथ’ ‘अप
उपस्पृशति’ अर्घ्यः । “अथेडां पशूनि । पशून् मिडायाः
प्रसिद्धम्^६; पशवस्य रुद्राद्रुचणीयाः; अतो रुद्रिये प्राशिवे दत्ते
अप उपस्पृश ‘इडा मवचति’ ॥ ९ ॥

१—‘प्रसन्नः’—इत्येव क ।

२—निरु० १७. ३७. वा १३. ४. ६ ।

३—“नु इत्येषोऽनेककर्म” —इत्यादि निरु० १. २. २ ।

४—निरु० ४. ३. ६४ ।

५—पा० ५. १. ६७ सू० १ वा० ।

६—“पशवो वा इडा” —इत्यादि ऐ० ब्रा० २. ७. ६ । तै० सं० २. ६. ७.

२ । इत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणे च (१२ ब०) द्रष्टव्यम् ।

“स वै” । इडावदानार्थता मुपस्पर्शनस्य दर्शयति—‘खदत्’ ।
 “खद स्त्रैर्यं हिंसायां च” । अल्पतरत्वादस्त्रिर मगाढवक्षम्,
 ‘निस्फुरणवद्भवति’ ; इतरथा तु चतुर्गृहीतं महत्त्वाद्भाटं स्यादि-
 त्यभिप्रायः ॥ १० ॥

“स आज्यस्य” । —इति वचनाद् विकल्पः पूर्वेषु सह ॥ ११ ॥

“तन्न पूर्वेषु” । ‘इत्येव’—इत्यभिमयेन अध्ययुसस्वरं दर्शयति ।
 एव मेव अध्ययुसस्यरेण ‘तिर्यक् प्रजहीत’ । “ओ हाङ् गतौ” ।
 प्रगच्छेत् प्राश्निचम् ॥ १२ ॥

“तत्प्रतिगृह्णाति” । —इत्यत आरभ्य ब्रह्मत्वं प्राथ आध्याय-
 समाप्तेः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

“अथापः” । ‘अथ परिष्ठास्य पाचं’ “नाभि मासभते”—इति
 शास्त्रान्तरात् तच्छेषः ॥ १७ ॥

“अथासौ ब्रह्मभागं” । —इत्याध्ययवम् । ‘प्रतिविदानः’ जानन्,
 एव मे भाग इत्याश्रयः । ‘पूर्वम् आस्ते’ ‘पर्याहार्युः’ पर्याहृतवन्तः ।
 ‘प्राशीत्’ प्राशितवान् । अनेन तु ब्रह्मभागेन ‘भागी’ । स्वीकृतेनैव
 यज्ञशेषं ‘गोपाययेति’ ॥ १८ ॥

“स वै वाचंयमः” । वाचं यच्छतीति^१ ‘वाचंयमः’ । अस-

१—भा० प० ५० धा० ।

२—जु० आ० ० धा० ।

३—“देवस्य स्वेति प्रतिगृह्णाति”—इति का० श्रौ० सू० २. २. १६ ।

मन्त्रस्तु—वा० सं० २. ११. २ ।

४—“अग्नेष्टेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्”—इति का० श्रौ० सू० २. २. १८ ।

मन्त्रस्तु—वा० सं० २. ११. २ ।

५—“वाचि यमो व्रते”—इति पा० सू० २. २. ४०, “वाचं यमपुरन्दरी
 य”—इति पा० सू० ६. २. ६६ ।

सन्धवश्मादुपरमयति, एतद्भूतो वाचंयमः, ब्रह्मा स्यात् । कियन्तं
काशम् ? 'ब्रह्मन् ! प्रत्यास्यामीति आ एतस्मात्' 'वचसः' अध्वर्यु-
वचनात् । अभिविधौ च आङ्, न मर्यादायाम् ; कुतः ? सन्धान-
वचनात्^१ । 'विहृन्ति' विच्छिन्दन्ति । 'हृणन्ति' हिंसन्ति । 'ये मध्ये
यज्ञस्य' 'पाकयज्ञीयया' पाकयज्ञार्हया विलक्षणया^२ 'इडाया'
'चरन्ति' । पाकयज्ञेषु ऊतशेषो भक्ष्यते, इडाऊतशेषो भक्ष्यते ; तेन
पाकयज्ञार्हैत्युच्यते । "ब्रह्मा वा षट्लिङां भिषक्रमः" अतिशयेन
यज्ञस्य चिकित्सिता ; स हि प्रायश्चित्तैर्यज्ञं भिषज्यतीत्यभिप्रायः ।
ततः किम् ? यद् वाचंयमो भवति, 'तत्' तेन 'ब्रह्मा' यज्ञं 'सन्द-
धाति' ; अन्यथा तु नैव सन्दध्यात् । 'यद्' यदि 'वावच्यमानः'
पुनःपुनर्वदमानः 'आसीत्' ॥ १८ ॥

"स यदि पुरा" । —इति प्रायश्चित्तविधिः ॥ १० ॥

"स यवाह" । —इत्यनुयाजप्रसवविधिः । "भाच तिरोहित
मिति । विस्मृत एवार्थः । कथं सविता ? उच्यते— यस्मात् 'ते'
तुभ्यम् 'एते' अध्वर्यवो 'यज्ञं प्राङ्', 'वृहस्पतये' च ; न मर्ह्यं
मनुष्याय, 'तेन' कारणेन त्व मनुष्याय यज्ञादीनवपासय^३ ॥ ११ ॥

"मनोजूतिः" । 'मनः' च देवानां 'जूतिः' गन्त्री, 'जुषताम्'

१— 'सन्धवचनात्'—इति न, भ ।

२—नैतत् पदं ङ-पुस्तके ।

३— "एतं त इति समिदामन्वितः प्रसौति"—इति का० श्रौ० सू० २. २.

२१ । मन्त्रस्तु— वा० सं० २. १२, १३ ।

४— वा० सं० २. १२ । एष हि पूर्वमन्त्रस्यैवापरांशः ।

प्रीयतां दृष्यत्वाव्येन । 'दृहस्पतिः' च 'यज्ञं' 'तनोतु, सन्दधातु'
 च । 'विश्वे' च 'देवाः' दृष्यन्तु, त्वयानुज्ञातेऽध्वर्यो । तस्मादनुजा-
 नीहीत्यभिप्राय मासृष्य सवितुः, स्वयं ब्रह्मा आह— "सार्वात्म्या-
 दह मेव सविता ; ततश्च 'प्रतिष्ठा' अध्वर्यो । अतिसर्जने क्षोट्' ॥
 ११ ॥ १ ॥ [७. ४.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
 सप्तमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
 श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करीयकः ॥
 श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
 धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येयहातपथी श्रुतिम् ॥
 इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
 सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथ अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

मुनवे ह वै प्रातुः । अवनैग्य* मुदक माजङ्गुर्यथेदं
पाणिभ्या मवनेजनायाहुरन्त्येवं तस्यावनैनिजानस्य
मुत्स्यः पाणी ऽश्रापेदे ॥ १ ॥

सु हासौ व्वाच मुवाद । बिभृहि मा पारयिष्यामि
त्वेति कुस्मान्मा पारयिष्यसौत्यौघु ऽदमाः सुर्वाः प्रजा
निर्वोढा तुतस्त्वा पारयितास्मौति कथं† ते भूतिरिति ॥२॥

सु होवाच । युवह्वै क्षुल्लका भुवामो बह्वी वै नस्तु-
वन्नाष्ट्रा भवत्युत मुत्स्य ऽएव मुत्स्यं गिलति कुम्भ्यां
माग्रे बिभरासि सु यदा ता मतिव्वुर्द्धा ऽश्रुथ कर्षूं
खात्वा तस्यां मा बिभरासि सु यदा ता मतिव्वुर्द्धा ऽश्रुथ
मा समुद्रु मभ्युवहरासि तुर्हि वा ऽअतिनाष्ट्रो भवि-
तास्मौति ॥ ३ ॥

शुश्रुह भूषु ऽश्रास । स हि ज्येष्ठं व्वुर्द्धतेऽयेतिथीः

* 'अवनैग्य'—इति ज-पाठः, डा०—वेवरेणापि कृतः ।

† 'माजङ्ग'—इति क, ग ।

‡ 'कर्षं'—इति च ।

सुमां तुदौघु ऽग्रागन्ता तुन्मा नांव मुपकल्प्योपासासै
सु ऽश्रौघ उत्यिते नाव मापद्यासै तुतस्त्वा पारयिता-
स्मीति ॥ ४ ॥

तु मेवं भूत्वा समुद्र मभ्युवजहार । सु यतिथीं
तत्सुमां परिदिदेश ततिथीः सुमां नाव मुपकल्प्योपा-
साञ्चक्रे सु ऽश्रौघ उत्यिते नाव मापेदे तः स मुत्स्य
ऽपन्यापुषुवे तुस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच
तेनैत मुत्तरं गिरि मुतिदुद्राव ॥ ५ ॥

सु होवाच । श्रुपीपरं वै त्वा व्यक्षे नावं प्रतिबभ्रीष
तं तु त्वा मा गिरौ सुन्त मुदकु मन्तुश्चैत्सीद्* याव-
द्यावदुदकु† समवायात्तावत्तावदन्ववसर्पासीति सु ह
तावत्तावदेवान्ववससर्प्य तदुप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मुनोरव-
सुर्प्यण मित्यौघो ह ताः सुर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह
मुनुरेवैकः पुरिशिशिषे ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार‡ प्रजाकामः । तत्रापि पाक-
यज्ञेनेजे सु घृतं दधि मुस्त्वामिक्षा मित्यप्सु जुहवाञ्चकार
तुतः संवत्सरे योषित् सुम्बभूव सा ह पिब्दमा॥नेवोदे-

* मन्तुश्चैत्सीद्'-इति क । † 'यावदुदकुः'-इति च ।

‡ 'खकार'-इत्यपि पाठो हा०-वेवरेण दृष्टः ।

§ 'पिब्दमा'-इत्यपि पाठो हा०-वेवरेण दृष्टः ।

याय तस्यै ह स्म घृतं पदे सुन्तिष्ठते तया मिषावुरुणौ
सुञ्जग्माते ॥ ७ ॥

ताः होचतुः कासीति । मुनोर्दुहितेत्यावयोर्ब्रूषेति
नेति होवाच यु ऽएव मा मजीजनत तस्यैवाह मस्मीति
तस्या मपि त्व मीषाते तदा जज्ञौ तदा नु जज्ञावुति-
त्वेवेयाय सा मुनु माजगाम ॥ ८ ॥

ताः ह मुनुरुवाच कासीति । तव दुहितेति कथं
भगवति मुम दुहितेति या ऽश्मरुप्स्वाहुतौरुहौषौर्घृतं
दुधि मुत्त्वामिक्षां ततो मा मजीजनयाः साशुरस्मि तां
मा यज्ञे ऽवकल्पय यज्ञे चेद्द्वै मावकल्पयिष्यसि बहुः
प्रजुया पशुभिर्भविष्यसि या मु मुया* काञ्चाशिष
माशासिष्यसे सा ते सुवा सुमर्द्धित इति ता
मेतन्मध्ये यज्ञस्यावाकल्पयन् मध्युः ह्येतद्यज्ञस्य युद-
न्तरा प्रयाजानुयाजान् ॥ ९ ॥

तयार्चिष्कृत्वाभ्यंश्चचार प्रजाकामः । तयेमां प्रजातिं
प्रजज्ञे येयं मुनोः प्रजातिर्याम्बेनया काञ्चाशिष
माशास्तु† सास्मै सुवा सुमर्द्धित ॥ १० ॥

सैषा निदानेन यद्विडा । स यो ह्येवं विद्वानिडया
चरत्येताः ह्येव प्रजातिं प्रजायते यां मुनुः प्राजायत

* 'यु। ममुया'—इति च ।

† 'माशास्ते'—इति ग ।

याम्बेनया काञ्चाशुष माशुस्तै सास्मै सर्वा समु-
द्यते ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवति । पशुवो वा ऽहुडा पाङ्गा वै
पशुवस्तुस्मात् पञ्चावत्ता भवति ॥ १२ ॥

सु समवदायेडाम् । पूर्वाहुँ पुरोडाशस्य प्रशूर्य पुर-
स्ताद् ध्रुवायै निदधाति ताः होत्रे प्रदाय दक्षिणा-
त्येति ॥ १३ ॥

स होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतृष्योर्निलिम्पते
मुनसस्पृतिना ते हुतस्याश्रामीपे प्राणयेति ॥ १४ ॥

अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतृष्योर्निलिम्पते
व्वाचस्पृतिना ते हुतस्याश्राम्यूर्जं ऽउदानायेति ॥ १५ ॥

एतद् वै मुनुर्बिभयाञ्चकार । इदं वै मे तन्निष्ठं
यज्ञस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्वै म ऽह रुक्षोभ्यः
यज्ञं नु हिंस्युरिति ता मेतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुरा
रुक्षोभ्य ऽहुत्येव प्रापयत तथो ऽण्वैना मेषु ऽएतत्
पुरा रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽहुत्येव प्रापयतेऽथ युत्
प्रत्युक्षं नु प्राश्नाति नेदुनपङ्कतां प्राश्नानौत्येतदेवैनां
प्रापयते यदोष्योर्निलिम्पते ॥ १६ ॥

अथ होतुः पाणौ समुवद्यति । समुवत्ता मेव

सतीं तुदेनां प्रत्यक्षः होतरि श्रयति तयात्मजिच्छतया*
होता यजमानायाशिष माशास्ते तस्माद्धोतुः पाणौ
समुवक्षति ॥ १७ ॥

अथोपांशुपक्षयते । एतद्ध वै मनुर्विभयुच्चकारेदं
वै मे तुनिष्ठं यक्षस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्वै म
ऽद्वह रुक्षांसि यज्ञं न हन्युरिति ता मेतत् पुरा
रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽद्वत्येवोपांशुपक्षयत तयो
ऽएवैना मेघां ऽएतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽद्वत्ये-
वोपांशुपक्षयते ॥ १८ ॥

स उपक्षयते । उपहृतः रथन्तरुः सह पृथिव्योप
माः रथन्तरुः सह पृथिव्या क्षयता मुपहृतं व्वामदेव्युः
सुहान्तरिक्षेणोप मां व्वामदेव्युः सुहान्तरिक्षेण क्षयता
मुपहृतं बृहत् सह दिवोप मां बृहत् सह दिवाक्षयता
मिति तुदेता मेवैतदुपक्षयमान ऽइमांश्च लोकानुप-
क्षयत ऽएतानि च सामानि ॥ १९ ॥

उपहृता गावः सहर्षभा ऽइति । पशवो वा ऽद्वडा
तुदेनां परोऽक्ष मुपक्षयते सहर्षभा ऽइति सुमिथुना
मेवैना मेतदुपक्षयते ॥ २० ॥

उपहृता सप्तदोचेति । तदेनाः सप्तदोषा सौम्येना-
ध्वरेणोपक्षयते ॥ २१ ॥

उपहृतेडा तुतुरिरिति । तदेनां प्रत्यक्ष मुपक्षयते
तुतुरिरिति सर्वः शेषा पाप्मानं तुरति तुस्मादाह
तुतुरिरिति* ॥ २२ ॥

उपहृतः सुखा भक्ष इति । प्राणो वै सुखा भक्षस्तुत्
प्राण मुपक्षयत उपहृतः हेगिति तच्छरीर मुपक्षयते
तत्सुर्वा मुपक्षयते ॥ २३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इडोपहृतोपहृतेडोपो ऽअस्मांश्†
ऽइडा क्षयता मिडोपहृतेति तदुपहृता मेवैना मेतुत्सर्ती
प्रत्यक्ष मुपक्षयते या वै सासौगौर्वै सासौचतुष्पदी
वै गौस्तुस्माच्चतुरूपक्षयते ॥ २४ ॥

स वै चतुरूपक्षयमानः । अथ नानेवोपक्षयते
ऽजामितायै जामि ह कुर्याद्यदिडोपहृतेडोपहृतेत्येवोप-
क्षयेतोपहृतेडेति‡ व्वेडोपहृतेति तुदव्वाची मुपक्षयत
ऽउपहृतेडेति तत्पुराची मुपो ऽअस्मांश्‡ ऽइडा क्षयता
मिति तुदात्मानश्चैवैतन्मान्तरेत्य॥न्यथेव च भुवतीडोप-

* 'तुतुरिरिति'-इति च ।

† 'ऽअस्मांश्'-इति च ।

‡ '०तोपहृतेडोपहृतेडेति'-इत्यमि वृष्टो डा०-वेवरेण ।

§ 'ऽअस्मांश्'-इति च ।

॥ '०वैतुमान्तरेत्य'-इति च ।

इतेति तत्पुनरर्वाची मुपह्वयते तदर्वाचीश्चैवैना
मेतत्पुराचीश्चोपह्वयते ॥ २५ ॥

मानवी एतुपदीति । मनुर्ह्येता मग्ने ऽजनयत तुस्मा-
दाह मानवीति एतुपदीति युदेवास्यै एतुं पदे समुतिष्ठत
तुस्मादाह एतुपदीति ॥ २६ ॥

उतु मैत्रावरुणीति । युदेव मित्रावरुणाभ्याः समुग-
च्छत सु ऽएव मैत्रावरुणो न्यङ्गो ब्रह्मा देवकृतोपह्वतेति
ब्रह्मा क्षेपं देवकृतोपह्वतोपह्वता दैव्या ऽअध्वर्युव
ऽउपह्वता मनुष्या ऽइति तदैवाश्चैवैतदध्वर्यु*नुपह्वयते
ये च मानुषा व्वत्सा वै दैव्या ऽअध्वर्यवोऽथ य ऽइतरे
तु मानुषाः ॥ २७ ॥

यु ऽइमं यज्ञ मवान्ये च यज्ञपतिं व्वर्द्धानिति । एते
वै यज्ञ मवन्ति ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचाना ऽएते
क्षेत्रं तन्वुत ऽएतु ऽएनं जनयन्ति तदु तेभ्यो निह्वते
व्वत्सा ऽउ वै यज्ञपतिं व्वर्द्धन्ति यस्य ह्येते भूयिष्ठा
भुवन्ति स हि यज्ञपतिव्वर्द्धते तुस्मादाह ये च यज्ञपतिं
व्वर्द्धानिति ॥ २८ ॥

उपह्वते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऽकृतावरौ देवी देव-
पुत्रे ऽइति । तदिमे द्यावापृथिवी ऽउपह्वयते युयोरिदं

सुर्वं मध्युपहृतोऽयं यजमान इति तद्यजमान मुपहृत्यते
तद्यद्वच नाम न गृह्णाति परोऽक्षः श्वाशीर्यदिडायां
मानुषः ह कुर्याद्यन्नाम गृह्णीयाद् व्यङ्गं वै तद्यज्ञस्य
यन्मानुषं नेद् व्यङ्गं यज्ञे करवाण्येति तुस्मान्न नाम
गृह्णाति ॥ २६ ॥

उत्तरस्यां देवयज्याया मुपहृत इति । तदस्मा एतु-
ज्जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्व
मिष्ट्याथापरं यजते ॥ ३० ॥

तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
प्रजा भुवन्धुं लोक मात्मनैत्यथास्मिंल्लोके प्रजा यजते
तस्मात् प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥

तदस्मा एतत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
पशुवो भुवन्ति स पूर्व मिष्ट्याथापरं यजते ॥ ३२ ॥

भूयसि हविष्कुरणा उपहृत इति । तदस्मा एतु-
ज्जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्व मिष्ट्याथ
भूयोभूय एव हविष्करोति ॥ ३३ ॥

तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य
हि प्रजा भुवत्येक आत्मना भवत्यथोत दशधा प्रजया
हविष्क्रियते तस्मात् प्रजा भूयो हविष्कुरणम् ॥ ३४ ॥

तदस्मा एतत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि

पशुवो भवन्ति स पूर्वं मिद्धाय भूयो भूय ऽएव हविष्क-
रोति ॥ ३५ ॥

एषा वा ऽआशीः । जीवेयं प्रजा मे स्थाच्छ्रियं गच्छेय
मिति तद्यत् पशूनाशास्ते तच्छ्रिय माशास्ते श्रीर्हि
पशुवस्तुदेताभ्या मेवैतदाशीभ्याः सर्वं मासं तुस्माद्वा
ऽएते ऽश्वत्र हे ऽआशिषौ क्रियेते ॥ ३६ ॥

देवा म ऽइदं हविर्जुषन्ता मिति । तस्मिन्नुपहृत
ऽइति तद्यद्यस्यैवैतत् समृद्धि माशास्ते यद्भि देवा
हविर्जुषन्ते तेन हि महज्जयति तुस्मादाह जुषन्ता
मिति* ॥ ३७ ॥

तां वै प्राश्नन्त्येव । नाम्नौ जुहति पशुवो वा ऽइडा
नेत् पशूनम्रौ प्रहणुजामेति तुस्मान्नाम्रौ जुहति ॥ ३८ ॥

प्राणेष्वेव ह्रयते । होतरि त्वद्युजमाने त्वदध्वर्युं
त्वदुथ यत् पूर्वाहुं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद् ध्रुवायै
निदुधाति युजमानो वै ध्रुवा तद्युजमानस्य प्राशितं
भवत्युथ यत् गत्युक्षं नु प्राश्नाति नेदुसःस्थिते यज्ञे†
प्राश्नानौत्येतुदेवास्य प्राशितं भवति सर्वे प्राश्नन्ति सर्वेषु
मे हुतासदिति पुञ्च प्राश्नन्ति पशुवो वा ऽइडा प्राज्ञा
वै पशुवस्तुस्मात् पुञ्च प्राश्नन्ति ॥ ३९ ॥

अथ युच प्रतिपद्यते । तुचतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा
बर्हिषदं करोति तदुच पितृणां* भाजनेन चतुस्रो† वा
ऽश्वान्तरदिशो ऽवाप्तरदिशो वै पितुरस्तुस्माच्चतुर्धा
पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति ॥ ४० ॥

अथ यचाहोपहृते द्यावापृथिवी ऽहुति । तदग्नीध
आदधाति तदग्नीत् प्राश्नात्युपहृता पृथिवी मातोप मां
पृथिवी माता ह्ययता मग्निराग्नीधात् स्वाहोपहृतो
द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्ययता मग्निराग्नीधात्
स्वाहेति द्यावापृथिव्यो वा ऽएष यदग्नीधस्तुस्मादेवं
प्राश्नाति ॥ ४१ ॥

अथ युवाशिष माशुस्ते । तुज्जपति मुयौद मिन्द्र
इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मधुवानः सचन्ताम् ।
अस्माकं सन्वाशिषः सत्या नः सन्वाशिष ऽहुत्याशिषा
मेवेषु प्रतिग्रहस्तद्या ऽएवात्रऽर्त्विजो युजमानायाशिष
ऽआशुसते ता ऽएवैतत् प्रतिगृह्यात्मन् कुरुते ॥ ४२ ॥

अथ पवित्रयोर्मर्जयन्ते । पाकयज्ञियुयेव वा ऽएत-
दिडयाचारिषः पवित्रपूता यदुत ऽजङ्घं मुसःस्थितं
यज्ञस्य तुत्तनवामहा ऽहुति तुस्मात् पवित्रयोर्मा-
र्जयन्ते ॥ ४३ ॥

* 'पितृणां'—इति च ।

† 'चतस्रो'—इति च ।

अथ ते पवित्रे प्रस्तरेऽपि सृजति । युजमानो वै
प्रस्तरः प्राणोदानौ पवित्रे युजमाने तुत् प्राणोदानौ
दधाति तुस्मात्ते पवित्रे प्रस्तरेऽपि सृजति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ ओगणेशाय नमः ॥

“मनवे ह वै” । इडाब्राह्मण मेतत्^१ । तत्रेडायां^२ मानवी
मिडां देवतां वक्तुं “मानवी एतपदी मैत्रावरुणौत्येतानि च
निगदपदानि^३ व्याख्यातु मितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रसक्त
एव, किञ्चित्तु दर्शयामः ।—

‘मनवे’ वैवस्वताय । तादर्थ्यं चतुर्थी^४ । अनेनेत्यते इत्यादि
अनेनेति ‘अवनेज्यम्’^५ ; करणे कृत्यः^६ । ‘आजहुः’ आनीतवन्तः,
परिचारकाः । ‘यथा’ ‘इदम्’ अधुना ‘पाणिभ्यां’ इत्यर्थे चदवनेजनं
तस्मै ‘आहरन्ति’, तथा आजहुः । ‘तस्य’ मनोः प्रकाशयतः
‘मत्स्यः’ ‘पाणी’ प्राप्तः । भाविनोऽर्थस्य सिद्ध्यर्थं देवतैव मत्स्य-
रूपेणाजगाम ॥ १ ॥

१— तैत्तिरीयब्राह्मण (४. ५. ८.) समासतानीडा निगदवाक्यानीहोन-
विंशकण्डिकादिषु, तैत्तिरीयसंहितायाश्च (२. ६. ७.) व्याख्यातानि,
प्रपञ्च सूतानि चाश्वलायनेन (श्रौ० सू० १. ८.) ।

२— ‘ततः प्रजायां’—इति ठ ।

३— ५३० ए० ३-७ पं० इत्युच्यते ।

४— पा० २. १. १३ सू० १वा० ।

५— ‘अवनेज्यम्’—इति ज, ठ ।

६— पा० सू० ३. ४. ७० ।

“स वास्यै” । ‘सः’ मत्स्यः ‘वास्यै’ मर्मणे ‘वाचम्’ उद्दिष्टवान् ।
 कीदृशीम् ? ‘विधृहि’ पुष्णोहि ‘मा’ माम् । किमर्थम् ?
 ‘पारयिष्यामि’ । ‘पाञ्च रक्षणे’ । रक्षिष्यामि ‘त्वा’ ‘इति’ ।
 ‘कस्मात् ?’ इति भयहेतुः^१ प्रश्नः । वदतीति ‘श्रीषः’ उद्दकसङ्घातः ।
 स इमा भरतवर्षनिवासिनीः ‘प्रजाः’ निःशेषं वोढा, देशान्तरं
 प्रापयिता । तस्माद् भयहेतोस्त्वा पारयितास्मि ‘इति’ मत्स्यवचः ।
 ‘कथम् ?’ इति मनोः प्रश्नः । कथं तव ‘भृतिः’ भरणं पुष्टिः
 ‘इति’ ॥ २ ॥

“स होवाच” । ‘सुप्तकाः’ सुद्रकाः, अल्पकाः । ‘नाड्याः’—इति ।
 ‘गिहति’ । “गु निगरणे”^२ । निगिरति^३ । ‘विभरासि’ । अध्ये-
 षणायाम्^४ लिङ्गर्थे लेट्^५ । विभ्रियाः, पुष्ण्याः । एव मेव ‘अभ्यव-
 हरासि’, ‘उपासासै’, ‘आपद्यासै’ —इति^६ व्याख्येयानि । ‘अतिवर्द्धे’
 अतिरिच्य वर्द्धितास्मीति प्राप्ते । “यदायद्योर्लिङ् उपमञ्छानम्”^७,
 ततश्च “लिङ्गर्थे लेट्”—इति^८ यदायोगे लेट् । ‘कर्षूः’ खानिकाः^९ ।
 अतीतो नाड्यान् नाशयितुम् इति ‘अतिनाडः’ ॥ ३ ॥

१— तु० प० ५५ धा० । रक्षयोर्भेदः । “पार तोर कर्मसमाप्तौ”—इति
 चास्ति तु० प० ३७८ धा० ।

२— पा० सू० १. ४. २५ ।

३— तु० प० ११६ धा० ।

४— ‘निगरति’—इति ठ ।

५— पा० सू० ३. ३. १६१ ।

६— पा० सू० ३. ४. ७ ।

७— ५२४८० १३पं०, ५२५८० १पं०, ५२५८० २पं० द्रष्टव्याः ।

८— पा० ३. ३. १४० सू० १वा० ।

९— पा० सू० ३. ४. ७ ।

१०— विघ० ३. २३. ६, अम० को० १. २. ३. २०, २. ७. २०, त्रिका०

२. ७. ६ । ‘खानिकाः’—इति ठ-पाठः । तत्र च त्रिका० २. १०. ६ ।

“अक्षयम्” । अक्षयशब्दोऽत्र सामर्थ्यात् चिप्रवचनः । ‘अक्षयः’ महामत्स्यः, चिप्र मेव महामत्स्योऽत्रावर्तते इत्यर्थः । अथ कस्मात्स ग्रीष्म मेव महामत्स्यः संवृत्तः ? ‘हि’ यस्मात् ‘सः’ ‘ज्येष्ठं’ वृद्धतमं ‘वर्द्धते’ ; सर्व एव हि जलचरा अतिशयेन वर्द्धन्ते, स तु मत्स्यत्वा-दनादत्वाच्च वृद्धतमं वर्द्धत इति श्रुतिवचनम् । ‘अथेतिथीम्’—इति मत्स्यवचनम् । अथ अपि समुद्र मभ्यवहते ‘इतिथीम्’ इत्यभिप्रायः । तेन सङ्ख्याः समा^१ दर्शितवान् । इयतीनां दशानां द्वादशानां वा पूरणी ‘इतिथी’ । इदम इशादेशः^२ कान्दसः । टित्वात् कोप्^३ । इयत्यस्तिथयो यस्यां सा इतिथीति केषुचित् कोषेषु । तेव्वपि इयतिथीं यावतिथीं तावतिथी मिति प्राप्ते कान्दसो य-शब्द-व-शब्दकोपः । ‘समाः’ संवत्सरः, ताम् ‘समाम्’, समाया मित्यर्थः । ‘तत्’ स इति लिङ्गव्यत्ययः । ‘सः’ पूर्वोक्तः ‘शौचः’ ‘आगन्ता’ ; ‘तत्’ तदा ‘नावम्’ उपकस्य, माम् ‘उपासासे’ उपासीयाः । ‘शौचे’ ‘उत्थिते’ तां ‘नावम्’ त्वम् ‘आपद्यासे’ आरोहेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

“त मेवं भूत्वा” । यावतीनां पूरणी ‘यतिथी’ ‘परिदिदेश’ परिदिष्टवान्, आख्यातवान्, ‘ततिथी’ तावतीनां पूरणी ‘समाम्’, ‘नाव सुपकस्य’ मत्स्य सुपासितवान् । ‘शौचे’ च उत्थिते ‘नावम्’ अधिकृतः । ‘तं’ च मनुं ‘स मत्स्यः’ ‘उप’ समीपे, नीः^४ ; एन सुपकर्त्तु मिति^५ सम्बन्धः । ‘आपुञ्जवे’ आगतः^६ । ‘तस्य’ मत्स्यस्य ‘शृङ्गे’ भवितव्यतयैव निष्पादिते ‘नावः पाशं’ प्रतिबद्धवान् ।

१—‘सङ्ख्यां समां’—इति ज, भ ।

२—पा० सू० ५. १. १ ।

३—पा० सू० ४. १. १५ ।

४—‘नीचैः’—इति ज, भ ।

५—‘सुपकर्त्तुमीति’—इति ज, उ ।

६—‘अ’ आगतः—इति ज ।

‘तेन’ पात्रेण च ह मत्स्यः ‘एतम् उत्तरं गिरिम्’ हिमवन्तम्
अधिजगाम ॥ ५ ॥

“स होवाच” । मत्स्यवचनम् । पातितवानस्मि त्वाम् ; अधुना च
‘वृक्षे’ ‘नावं प्रतिवध्नीष्व’ ; किञ्चापरम्— ‘गिरौ’ ‘सन्तं’ ‘त्वा’ त्वाम्
‘उदकम्’ ‘अन्तर्ह्रस्वीद्’ तद्देशमध्यं भिक्षां पृथगकार्षीद्, इदं
मस्माद्देशादित्यर्थः । कथं पुनस्तां नावं किनन्ति ? ‘यावद्-यावत्’
अध्वनः ‘उदकं समवाधात्’ एकीभावात्, ‘अव’ अधः ‘अथात्’
गच्छेत्, अवतरेदित्यर्थः ; ‘तावत्-तावत्’ त्व मपि तदेवोदकम्
‘अनु’ ‘अवसर्पासि’ अवतरेः । ‘सः’ मनुः प्राप्ते काष्ठे ‘तावत्-
तावदेव’ अन्ववसृप्तः । येन च वर्त्मना मनुः अवसृप्तः, ‘तद्’ अद्यत्वे
‘अपि’ ‘एतत्’ ‘उत्तरस्य गिरेः मनोरवसर्पणम्’ —‘इति’, आङ-
रिति शेषः । अवसृप्तोऽनेनेति ‘अवसर्पणम्’ ॥ ६ ॥

“सोऽर्चञ्छाम्यन्” । तपः तप्तवान् ‘प्रजाकामः’ । ‘तथापि’
‘सः’ मनुः ‘पाकयज्ञेन’ अनेन ‘ईजे’ इष्टवान्, एतादिभिः । ‘ततः’
तस्मात् पाकयज्ञादेव ‘संवत्सरे’ पूर्णं ‘द्योषित्’ मिश्रीभावात्प्रका
सम्भूता । ‘सा’ द्योषित् ‘पिप्पदमाणा’ पाकधर्मात्मिका ‘इव’ आह ।
पिवतेर्दकारप्रत्यययोगात् अकारप्रत्ययः ; तत्त्वेन साक्षादात्मनामि-
फलत्वादात्मनेपदे बलम्^१ ; नामधातौ । “पिव चरणे^२” । एत-
प्रभवत्वात् एतं स्वन्तौ ‘उदेयाय’ उद्गता, उदकादुत्थिता । एवञ्च
सुस्निग्धा पिप्पदमाणा येन, ‘तस्यै’ तस्याः ‘पदे एतं सन्निष्ठते स्म’ ।
‘तथा’ च ‘मिवावसृणौ’ कथं मपि सङ्गतौ ॥ ७ ॥

१— ‘बलम्’—इति ठ । २— भा० प० ५२८ धा० । ‘पिव’—इति ठ ।

“तां होचतुः” । ‘आवयोर्दुहितेति ब्रूध्व’—‘इति’ ऊचतुः ।
 ‘अपि त्वं’ भागः, तं प्रार्थितवन्तौ । ‘तद्’ भागित्वं ‘वा जज्ञौ’
 वा-शब्दः च-शब्दार्थे^१, जानातिश्च प्रतिपूर्वो द्रष्टव्यः ; प्रतिज्ञातवती
 च ; ‘न’ च प्रतिज्ञातवतीति । यावता मैत्रावरुणीति व्यपदिश्यते,
 तावत् प्रतिज्ञातवती ; यच्च तस्याः किञ्चित् ताभ्यां ह्येतेति, एवं
 न प्रतिज्ञातवती ॥ ८ ॥

“तां च मनुः” । ‘अजीजनथाः’ जनितवानसि । ‘आग्नीरस्मि’
 आग्नीर्हेतुत्वादाग्नीः । ‘अव कल्पय’ सङ्गततया समर्थय, समर्थां कुर्व ।
 ‘मया’ हेतुभूतया, मय्युपल्लयमानायाम् “उपल्लतोऽयं यजमानः”—
 इत्येतेन^२ होत्ववचनेन ‘याम् आशिषम् आशासिष्यसे’ इति, ‘ताम्’
 ‘एतत्’ एतां मैत्रावरुणीं मानवीं एतपदीं ‘मध्ये यज्ञस्य’ यज्ञ-
 स्थानः समर्थयन् ‘प्रयाजानुयाजान् अन्तरा’ । इति इडायागः^३ ॥ ९ ॥

“तयार्चन्” । ‘तया’ सह दर्शपूर्णमासयोर्देवार्चनप्रतलक्षणं
 ‘तपः’ ‘आम्यन्’ कुर्वन्, ‘चचार’ । ‘तया’ हेतुभूतया । ‘इमाम्
 प्रजातिम्’ । प्रजायते इति प्रजातिः । ततो ‘याम्नेनया’—इत्यादि,
 तत्करणफलम् ॥ १० ॥ ११ ॥

“मा वै पञ्चावत्ता” । उपस्तरणादिविशेषः ; शाखाङ्तरात् ।
 ‘पशवो वा इडा’ पशुप्रभव-एतादिप्रभवत्वात् पशवः इडा^४ ॥ १२ ॥

“स समवदाय” । प्रमत्ता ॥ १३ ॥

१—‘चिष्म्यार्थे’—इति ठ, ड ।

२— ५३९ ए० १ पं० ।

३— इडाशब्देनेडापात्या भवत्तं पुरोडाशादि द्रव्यं मुच्यते ।

४— तै० सं० २. ६. ७. ३ । ऐ० ब्रा० २. ४. ६ ।

“स होतुरिह” । इहेत्यभिनयेन प्रदेशिनीपर्वमध्यमं दर्शयति ;
शाखान्तरात् ॥ १४ ॥

“अथ होतुरिह” । ‘इह’-इति हेत्वन्तरम् ; शाखान्तरादेव ।
‘ओष्ठयोः’-इति । अत्राविशेषेण ‘निलिम्पते’ निलिम्पेदिति श्रुतिः^१ ;
शाखान्तरे तु—अधर मधर उत्तर मुत्तरे । किं पुनर्निलिम्पते ?
ब्रूवत्वात् सन्निधानाददनीयत्वाच्च आज्यम् । तथापि “एतदेवैनां प्राप-
यते”—इति^२ इडा-निष्कयवचनादैर्द मेवाज्य मिति गम्यते ॥ १५ ॥

“एतद्ध वै मनुः” । निर्लेपार्थवादोऽयम् । ‘विभयाश्चकार’
भीतः । ‘तमिष्ठम्’ तनुतमम् । ‘पाकयज्ञिया’ पाकयज्ञार्हा । मनुष्य-
प्रधानत्वात् मन्दतरवौर्येत्यभिप्रायः । ‘यत्’ ‘इयम् इडा’ । ‘यत्’ ‘इह’
तमिष्ठे देशे ‘यज्ञं न हिंस्युः’, महत् स्यादिति शेषः । एवं भीतः,
विभ्यत् । “ता मेतदिति । ‘ताम्’ इडाम् ‘एतद्’, यत् “ओष्ठयोर्नि-
लिम्पते”—इति वक्ष्यते^३, तत् ‘पुरा रक्षोभ्यः’ यावदेवोच्चैरुपपन्नं
श्रुत्वा रक्षांसि नागच्छन्ति, तावत् ‘प्रापयत’ । “प्राणेष्वेव ह्ययते”—
इति वक्ष्यते^४, तं प्राणदेशं प्रापितवान् । “पुरा रक्षोभ्यः—पुरा
रक्षोभ्यः”—इति दिवचनं प्रयोगान्तरस्याप्यभिप्रायम्^५ ॥ १६ ॥

“अथ होतुः” । अत्रान्तरेडावदानं मेतत्^६ ॥ १७ ॥

“अथोपांशु” । अत ऊर्ध्वं हौच मिडोपपन्नं विधीयते ।
तदपि द्विविधम्,—उपांशु चोच्चैश्च । तत्र प्रथमं तावदुपांशूपपन्नं

१— एतन्मन्त्रस्तद्वाख्यानस्य तै० सं० २. ६. ८ प्रकृत्यम् ।

२— ५२७ ए० १७ पं० ।

३— ५२७ ए० १८ पं० ।

४— ५२२ ए० १६ पं० ।

५— पा० सू० ८. १. १, ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ४. १० । ऐ० ब्रा० २. ४. ६ ।

युज्यते । उपपूर्वो ऋयतिरभ्यनुज्ञायां वर्त्तते ; अपांश्चनुजानीते इत्यर्थः । “एतदिति । ‘विंभयाच्चकार’ भीतः, विभ्यत् । पूर्ववद् व्याख्या । ‘इयं’ हि ‘इडा’ सर्वैः मृत्विग्यजमानैर्विंभज्य भक्षणीया । तत्र सोमातिरेकाग्रकानिदृक्तये परस्पर मनुज्ञातव्यम् । तच्चै-
तस्याधारणं मेवानुज्ञातं मध्यमस्थानीयो होता सर्वैरम्भारम्भः करोति ॥ १८ ॥

“स उपप्लवते” । यदीडानुज्ञातव्या, रथन्तरादीनां किं मापतितम् ? अत आह— “तदेता मेवैतदिति । इडाया एवैतानि रथन्तरादीनि, पृथिव्यादीनि च रूपाणि । ततश्च तस्या उपप्लवतायां तान्युपप्लवतानि भवन्ति । तेषु चोपप्लवेषु सा उपप्लवता भवतीत्या-
धिदैविकीं विभूतिं स्थापयितुं तद्वारेणैवोपप्लवते । तथा च कचिदाह— “तदेनां परोच उपप्लवते”—इति^१ । “उप मां रथन्तर मिति । सर्वत्र रथन्तरादिमयी, इडा-देवता, तां मार्चन्यमनुज्ञाता मनुज्या भक्षयितुम् ; अतः सानुज्ञाप्यते— “मा मिति । एतच्च तुल्यहेतुत्वात् सर्वेषां मृत्विग्यजमानानां प्रदर्शनार्थम् ॥ १९ ॥

“उपप्लवता गावः” । प्रसन्नाश्चतस्रः ॥ ‘प्राणः’ ‘शरीरम्’^२ ; इडाया एतद्द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । “अथोपांशूपप्लवते”—इति यदुक्तम्^३,

१— ५३६ पृ० ८—११ पङ्क्तयो द्रष्टव्याः ।

२— ५२८ पृ० १० पं० ।

३— २३ कण्डिका द्रष्टव्या ।

४— ५२८ पृ० ९ पं० ।

तस्यावच्छेदार्थम्^१ “अथ प्रतिपद्यते”—इत्याह । तेमेत ऊर्द्धं यथा-
प्राप्त सुखैर्वक्तव्यम् ॥ १४ ॥

प्रसन्नास्तस्रोऽतःपरम् । “वत्सा वै दैव्या अर्ध्वर्यवः”—इति^२
मास्माभ्यं हविः सम्भवति ; अर्ध्वर्युवदित्यभिप्रायः । इडास्य भक्ष्यां,
भक्ष्यत्वेनानुज्ञाय भक्षयितृन् अनुजानीते— “उपहृता दैव्या अर्ध-
र्यव इत्यादिना^३ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

तत्राप्यविशेषेणानुज्ञाय, विशेषत आग्नीध्रं अनुजानीते— “उप-
हृते द्यावापृथिवी”—इति । स हि द्यावापृथिव्योरधिदैवरूपेणानु-
ज्ञायते । “उपहृतो यजमानः”—इति । यजमानस्य विशेषोपक्रमम् ;
परोक्षं^४ आग्नीध्रैरिति । कथं परोक्षम् ? उत्तरस्यां देवयज्याया
मुपहृत इत्यनुज्ञामात्रं मिह श्रूयते, नाश्रास इति ; “यत्वाशास्यते,
तदनुज्ञातव्यम्”—इति अनुज्ञया आग्नीर्गम्यत इत्यभिप्रायः । ततश्च
यजमानोऽपि सामान्यरूपेणैव यजमान इति वाच्यः, न विशेष-
रूपेण देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तद् विस्पष्टं प्रत्यक्षं मानुष
मित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

“उत्तरस्याम्” । यदिङाया मुपहृतः, तत् ‘उत्तरस्यां देवय-
ज्याया मुपहृतः’ ; सापीडाया एव विभूतिरित्यभिप्रायः । “तदस्मा
एतदिति । जीवनादीना मुत्तरेज्याहेतुत्वात् । उत्तरया देवेज्या^५
जीवनादीनि लक्ष्यन्ते-इति दर्शयति । यत्वाशास्यते, तत्रोपक्रमं

१— ‘तस्यावच्छेदार्थम्’—इति ज, भ्र ।

२— ५२० पृ० १० पं० ।

३— ५२० पृ० ८ पं० ।

४— ‘परोक्षं’—इति ज, भ्र ।

५— ‘देवयज्या’—इति ठ ।

युक्त मिति गम्यमाना माग्निं “परोक्ष माग्नास्ते”-इति दर्शयति ।
एतेन “भूयो हविष्करणम्” आग्नास्त इति व्याख्यातम् ॥ ३०—३५ ॥

“एषा वा आग्नीः” । एषैव ; नातोऽधिकास्तीत्यभिप्रायः ।
“तद्यत्पशूनि” । पशुग्रहणं त्रियोपलक्षणार्थं मित्यभिप्रायः ।
“तदेताभ्या मिति । यद्यपि जीवनादिलक्षण मेक सुभयवाभिन्नम्,
तथापि स्वरूपेणोत्तरस्या इज्याया बद्ध हविष्करणं भिद्यते^१ ;
अन्तेनापि हविषा उत्तरस्या देवयज्याया उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

“देवा म इदं हविः” । ‘देवा मे इदं हविः’ ‘जुषन्ताम्’
सेवन्ताम् । यो मनोरथो यजमानस्य तस्य, ‘तस्मिन्’ अथ
मनुज्ञातः, नोऽस्य समृद्धता मित्यर्थः । “तद्यज्ञस्यैवैतदिति । हवि-
र्जाषणदारेण यज्ञसमृद्धिफल माग्नास्त इति दर्शयति ॥ ३७ ॥

“तां वै प्राश्नन्त्येव” । प्रमत्ता ॥ ३८ ॥

“प्राणेष्वेव” । लच्छब्दः समुच्चयार्थः । होजादियहणं प्रदर्श-
नार्थम्, ब्रह्माग्नीधयोरपि ; “पञ्च प्राश्नन्ति”-इतिवचनात्^२ । “अथ
यत्पूर्वार्द्धं मिति । पुनर्वचनं यजमानभागत्वज्ञापनार्थम् । “नेद-
संस्थित इति । नो संस्थिते ; प्राश्नातीति वचनाद्गम्यते । ‘अस्य’
यजमानस्य ‘प्राशितं भवति’ इति । अग्नौ ऊत्वाय भक्षयति । “दैवो
वा अस्मैष आत्मा मानुषोऽयम्”-इत्यनेन दर्शनेनावश्यं यजमानेन
प्राश्नीय मित्यभिप्रायः ॥

“अथ यत्प्रत्यक्ष मिति । यजमानभाग मनुपहृतं न प्राश्नाति ;
इडां नु विशेषत उपहृतां प्राश्नात्येव^३ । “नेदसंस्थिते”-इति ।

१—‘विद्यते’-इति ज, भट्ट ।

२—५४२ ए० २० पं० ।

३—“उपहृतां प्राश्नन्ति युक्ताः, यजमानस्य”-इति का० ३. ४. २२, २३ ।

अद्यापि अनुयाजपत्नीसंयाजदेवता नेष्यन्ते ; तासु निष्ठास्य युक्तं सद्य
मग्नम मित्यभिप्रायः । “एतदेवास्येति । होमानन्तरं मेव प्राशितं
भवतीत्यभिप्रायः । अन्ते तु प्रत्यक्षं मेव प्राशियति ; अप्राश-
माने यजमाने भागत्वव्यपदेशानुपपत्तेः । “सर्वे प्राशन्ति” इडा मिति
सम्बध्यते ॥ ३८ ॥

“अथ यत्र प्रतिपद्यते” । ‘यत्र’ काले होता ‘प्रतिपद्यते’
“इडोपहृता”-इत्येतं निगदम्, ‘तत्’ तदा ‘चतुर्द्धा कृत्वा पुरो-
डाशम्’ आग्नेयम् ; “आग्नेयं चतुर्द्धा करोति”-इति शाखान्त-
रात् । बर्हिषि वीदतीति ‘बर्हिषत्’ । यथा बर्हिषद् भवति,
तथा करोति ; बर्हिषि मादयतीत्यर्थः । (तच्चतुर्द्धाकरण आग्नेयस्य
पुरोडाशस्य ब्रह्महोचध्वर्यग्रीधां भक्ष इति । एवं चतुःप्रकारं चतुर्द्धा,
अयजमानासुत्वारः प्राशन्तीत्येवं न पक्षः प्राशन्तीति विरोधः^१ ।)
‘तत्’ चतुर्द्धाकृतस्य बर्हिषः सादनम्, ‘अत्र’ दर्शपूर्णमासयोः ‘पितृणां’
भाजनेन^२ हेतुना, क्रियत इति शेषः । पितृणां संविभागार्थं इत्यर्थः ।
किन्तत् पितृभ्यो दीयते ? नेत्याह । किन्तर्हि ? चतुस्संख्यासामा-
न्याद् बर्हिस्सुम्बन्धाच्च भक्तिमात्रं मेतत् । तदाह— “यतस्तो वा
इति । “अवान्तरदिशो वै पितर इति । तासु हि पितृयज्ञेन तेभ्यो
दीयते । “तस्मादिति निगमः^३ ॥ ४० ॥

“अथ यत्राहोपहृते” । “तदग्रीध आदधाति” । आङ्पू

१— ठ-पुस्तकमाने एवोऽधिकः पाठः ।

२— ‘पितृणां’-इति ठ ।

३— का० श्रौ० सू० ३. ०. १३-१८ । एतन्मन्त्रोऽपि तत्रैव संस्मृतः ।

दधाति^१रन्यत्र स्थापने प्रयुक्तोऽत्र तर्पणे द्रष्टव्यः^२ । न चैव इडाभागः ; किं तर्हि ? अन्य एवात्र मग्निद्भागः ; आग्निचक्षेडा च, यथाग्नीध आदधातीतीडाया भेदेन व्यपदेशात् । एतेन ब्रह्मभागयजमान-भागयोरपीडाव्यतिरेकः सिद्धः । “धावापृथिव्यो वा एष यदा-ग्नीधः” । अग्नि मिन्धे, दीपयति स्वर्गार्गेणेति ‘अग्नीत्’ । अग्नि-समिन्धनादियोगादाग्नीधस्य तत्परत्वम् । स इन्द्रः धावापृथिव्यौ तर्पयति । “धूमेनामूं वृषेमाम्”—इति^३ । धूमेन ‘अमूं’ धाम्, वृष्या ‘इमां’ पृथिवी मिति । धावापृथिव्यौ आग्नीधः ; तस्मिन् भक्षणा-दिना प्रीते सिद्धे, सिद्धा धावापृथिव्योः प्रीतिरिति ॥ ४१ ॥

“अथ यजामिषम्” । ‘यज’ काले ‘आग्निषम्’ “उपहृतोऽयं यजमान उचरत्यां देवयज्यायाम्”—इति^४ होता ‘आशास्ते’, ‘तत्’ तदा ‘जपति’^५ । कः ? यजमानः ; आग्निषां तदर्थत्वात्^६ ;— “तद्या

१— जु० उ० १० धा० । २— का श्रौ० २. ४. १८ सू० टीका ३० ।

३— “भूमिं यजन्त्या जित्वन्ति दिवं जित्वन्त्यमयः”—इति ऋ० सं० १.

१६७. ५१ ।

४— ५३२ ए० १ पं० बृहत्या ।

५— “आशासने मदोय मिति यजमानो जपति”—इति का० श्रौ० सू०

३. ४. २१ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २०. १ ।

६— तदिडाप्राशनमद्वैतस्त्वेवम् ।— अथर्वः इडापार्श्वीं गार्हपत्ये प्रप्य तस्यां स्थाव्या एतयोस्तोयं पुरोडाशस्य दक्षिणतो मध्याचावद्यति । ततः प्रत्यक्षुषो भूत्वा होत्रे इडां प्रदाय, हस्तेनापि मुञ्चन्, होतारं प्रदक्षिणीकृत्य, होतुरग्रे प्रत्यक्षुष उपविश्य, होत्रा समर्पिता मिडां प्रतिगृह्य, इडाया एव सुवेद्यां मादाय होतुः प्रादेशिन्या उत्तमे पर्वणि मध्यमे च सुवेद्यां वानक्ति । ततो होतुर्हस्ते इडाया एव पश्चा-

एवाचर्त्विजो यजमानायाग्निष आशासते, ता एवेतत्प्रतिष्ठस्याभ्यन्
कुरुते”-इतिवाक्यशेषात्^१ ॥ ४२ ॥

“अथ पवित्रयोः” । ‘पवित्रयोः’ पवित्राभ्या मिति विभक्ति-
व्यत्ययः । कुतः ? “पवित्रपूताः ०—० तनवामहे”-इतिवाक्यशेषात्^२ ।
‘मार्जयन्ते’^३ । “सृजु शौचासङ्कारयोः” । शौरादिकत्वादिषु^४ ।
शोधयन्त्यात्मान मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

“अथ ते पवित्रे” । “यजमानो वै प्रक्षरः” ; इतरस्माद्दर्शिव
उल्लङ्घनरत्वात् । “प्राणोदामो पवित्रे” ; द्वित्वात् । ‘अपिसृजति’
संसृजति^५ ॥ ४४ ॥ २ ॥ [८. १.] ॥

श्रीमतोऽवन्निनायस्य विक्रमार्कचितोऽशितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्त्रामी व्याख्यच्छातपथी मुनिम् ॥

इत्याचार्य-श्रीहरिस्त्रामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

हविर्यज्ञेषु अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

वत्त मवद्यति । होता च यज्ञम मवदानं स्वय मेवादत्ते । तत इडोप-
कृतेति होत्रा पश्यमाने आग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा ब्रह्म पिन्व-
स्वेतिमन्वास्तेऽभ्यर्च्युर्बर्हिषि निदधाति । ततो यजमान आग्नेयादि-
विदिक्षु चतुरो भागान् निधाय, प्रदक्षिण आग्नेयस्यानादारभ्य, इदं
ब्रह्मणः, इदं होतुः, इद मध्वर्योः, इद माग्नोभस्येति ऋत्विग्भ्य आदि-
शति । ततोऽपसव्यादिकर्मणि सर्वे प्रक्षीतोत्करावन्तरेण निष्कृष्य,
समर्पयन्ममेव भक्षयन्ति । यजमानोऽपि यज्ञमं मार्गं भक्षयतीति ।

१— ५६६ पृ० १० पं० ।

२— ५६६ पृ० १० पं० ।

३— का० श्रौ० सू० ३. ४. २४ । मन्त्रस्तु— वा० सं० ६. २२. २ ।

४— जु० ऋ० २१५ धा० ।

५— पा० सू० ३. १. २५ ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ४. २५ । तन्मन्त्रोऽपि तत्रैव संसृतः ।

ते वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति । अनुयाजेभ्यो
यातुयामेव वा ऽएतदग्निर्भवति देवेभ्यो हि यज्ञु
मूहिवान् भवत्युयातयाम्न्धनुयाजास्तनवामहा ऽहुति
तस्माद्वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति ॥ १ ॥

ते पुनरनुसुप्तस्पर्शयन्ति । पुनरेवैतदग्नि माप्याय-
यन्त्युयातयामानं कुर्वन्त्युयातयाम्नि यदुत ऽऊर्द्ध
मुसःस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽहुति तस्मात्
पुनरनुसुप्तस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । सुमिन्ध ऽएवैन मेतत्
सुमिद्धे यदुत ऊर्द्ध मुसःस्थितं यज्ञस्य तत् तनवामहा
ऽहुति तस्मात् समिध मभ्यादधाति ॥ ३ ॥

ताः होतानुमन्त्रयते । एषा ते ऽअग्ने समित्तया
व्वूर्द्धस्व वा च प्यायस्व व्वर्द्धिषीमुहि च व्वय मा च
प्यासिषीमहीति तद्युथैवादुः समिद्धुमानायाम्वाहैव
मेवैतदुग्वह तदेतद्दोतुः कुर्म स यदि मुन्येत न होता
व्वेदेत्युपि स्वयु मेव युजमानो ऽनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥

अथ सुमार्ष्टि । युनुक्त्येवैन मेतद्युक्तो यदुत ऽऊर्द्ध
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुदहादिति तस्मात् सुमार्ष्टि सकृत्-
सकृत् सुमार्ष्टि त्रिस्त्रिर्वा ऽअग्ने देवेभ्यः सुमृजन्ति
नेत्तया करुवाम युथा देवेभ्य ऽहुति तस्मात् सकृत्-सकृत्

सुमार्ध्वजामितायै जामि ह कुर्याद्यत् त्रिः पूर्वं चिरुपरं
तस्मात् सकृत्-सकृत् सुमार्धि ॥ ५ ॥

स सुमार्धि । श्रुमे व्वाजजिद् वाजं त्वा ससृवाऽसं
वाजजितः सुमार्ध्वमूर्ति* सरिष्यन्त मिति वा ऽश्रुम
ऽआह सरिष्यन्निव हि तर्हि† भवत्यथाच ससृवाऽस
मिति ससृवेव ह्यत्र भवति तस्मादाह ससृवाऽस
मिति ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् यजति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता
ह्वयति याभ्य ऽएषु यज्ञस्तायुते सर्वा वै तत्ता ऽदृष्टा
भवन्ति तद्यत्तासु सर्वास्विष्टास्वयैतत्पुष्टेवानुयजति
तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥

अथ युदनुयाजान् युजति । छन्दाऽसि वा ऽअनुया-
जाः पशुवो वै देवानां छन्दाऽसि तद्यथेदं पशुवो युक्ता
मनुष्येभ्यो ब्रह्मन्त्येवं छन्दाऽसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं
व्वहन्ति तद्यत्र छन्दाऽसि देवान्समन्तर्पयन्मथ छन्दाऽसि
देवाः समन्तर्पयन्स्तदुतस्तत् प्रागभूद्यच्छन्दाऽसि युक्तानि
देवेभ्यो यज्ञं मुवाक्षुर्युदेनान्समन्तौत्पन् ॥ ८ ॥

अथ युदनुयाजान् युजति । छन्दाऽसि वा ऽअनु-
याजाश्छन्दाऽस्यैतत्सन्तर्पयति तस्मादनुयाजान्यजति

* 'सुमार्ध्वमूर्ति'-इति ऋ, ङ ।

† 'तर्हि'-इति च ।

तुस्माद्येन व्याहनेन धावयेत्तुदिमुच्य ब्रूयात् पायय-
 तैनत्सुहितं कुरुतेत्येषु ऽउ व्याहनस्यापहवः ॥ ९ ॥

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । तद्वै कुनिष्ठं छुन्दः
 सुक्तायची प्रथमा छुन्दसां युज्यते तदु तद्वीर्येणैव युच्छेनी
 भूत्वा दिवः सोम माहरत्तदयथायथं मन्यन्ते यत्तुनिष्ठं
 छुन्दः सुक्तायची प्रथमा छुन्दसां युज्यते ऽथाच यथा-
 यथं देवाश्छुन्दाःस्यकल्पयन्ननुयाजेषु नेत्यापवस्यसमुस-
 दिति ॥ १० ॥

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै लोको
 बर्हिरोषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतुल्लोक ऽओषधीर्दधाति ता
 ऽइमा ऽअस्मिन्नल्लोकां ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्तुदिदं सुर्वे
 जुगदस्यां तेनेयं जुगतौ तज्जुगतौ प्रथमा मकुर्वन् ॥ ११ ॥

अथ नराशुःसः द्वितीयं यजति । अन्तरिक्षं वै नरा-
 शुःसः प्रजा वै नरस्ता इमा अन्तरिक्ष मनु वावद्यमानाः
 प्रजाश्चरन्ति यद्वै व्वदति शुःसतीति वै तदाहुस्तुस्मा-
 दन्तरिक्षं नराशुःसोऽन्तरिक्ष मु वै विष्टुस्तु विष्टुभं
 द्वितीया मकुर्वन् ॥ १२ ॥

अथामिरुत्तमः । गायत्री वा अग्निस्तुक्तायची मुत्तमा
 मकुर्वन्नेवं यथायथेन कृत्तेम छुन्दाःसि प्रत्यतिष्ठंस्तुस्मा-
 दिद मुपापवस्यसम् ॥ १३ ॥

देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह । देवन्देव मिति सर्वेषु
होता देवानां वै देवाः सन्ति छुदाःस्येव पशवो ह्येषां
गृहा हि पशवः प्रतिष्ठो हि गृहाःकुन्दाःसि वा अनु-
याजास्तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह देवन्देव मिति
सर्वेषु होता ॥ १४ ॥

व्वसुवुने व्वसुधेयस्येति । देवताया एव व्वषट्
क्रियते देवतायै ह्ययते न वा ऽश्व देवतास्त्यनुयाजेषु
देवम्बर्हिरिति तेषु नामिर्मेन्द्रो न सोमो देवो नराशुःस
ऽइति नात ऽएकश्चन यो वा ऽश्वामिर्गायत्री सु निदा-
नेन ॥ १५ ॥

अथ युद्धसुवुने व्वसुधेयस्येति युजति । अग्निर्वै
व्वसुवुनिरिन्द्रो व्वसुधेयोऽस्ति वै छुन्दसां देवतेन्द्राग्नी
ऽएवैव मु हैतुदेवतायाः एव व्वषट् क्रियते देवतायै
ह्ययते ॥ १६ ॥

अथोत्तमं मनुयाजु मिष्ट्वा समानीय जुहोति प्रया-
जानुयाजा वा ऽएते तद्यथैवादः प्रयाजेषु युजमानाय
द्विषन्तं भ्रातृव्यं बलिः हारयत्युचु* ऽश्राद्यं बलिः
हारयत्येव मेवैतदनुयाजेषु बलिः हारयति ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

“ते वा एते उल्लुके” । अनुयाजब्राह्मण मेतत् । “अथाग्निं कल्पयति”—इत्यस्मिन् क्रमे उल्लुके^१ हे ‘उदूहन्ति’ ऊर्द्धं गच्छन्ति, अग्निः पृथक् कुर्वन्ति, अतिगन्धजमाणाः । साक्षादध्वर्युः, इतरे तदनुष्ठानेन । अथ कस्माच्च बहव एव साक्षादुदूहन्ति ? एकेनोदूहनेनैकस्यैव कर्तुरपेक्षितत्वात् । यथा अनुयाजयजने तेषां व्यापारापेक्षं बहुत्वम्, एवमुदूहनेऽपीति गम्यते । किमर्थं मुदूहन्ति ?^२ ‘अनुयाजेभ्यः’ अनुयाजार्थम् । कोऽनुयाजेषु तयोदपयोगः ? इति चेत्, ‘यातयामा’ गतरसः, गतवीर्यः ‘एतत्’ एतस्मिन्ननुयाजकाले अग्निर्भवति । ‘देवेभ्यः’ यस्माद् ‘यज्ञ मूढवान् भवति’, ततश्च गतवीर्यत्वादनुयाजेष्वक्षमः स्यात् । आम्नां प्रागुक्तीताम्नां पुनः संसृष्टाभ्याम्^३ अगतवीर्या भविष्यतीत्यभिप्रायः । अतएवाग्निकल्पनकाले उदूहन्तीति गम्यते । अनुयाजेभ्यः उल्लुके उत्सार्य देवयागायाग्निं कल्पयतीति हि तच्च युज्यते ॥ १ ॥

“ते पुनरनु” । अनुयाजेभ्य उल्लुके उत्सार्य देवयागेऽतीते पश्चात् ‘संस्पर्शयन्ति’ सङ्गमयन्ति ॥ २ ॥

“अथ समिध मभ्या” । उल्लुकसमासेन पुनर्नवीकृतोऽग्निः ॥ ३ ॥

“ताः होता” । समिधा सामिधेनीस्थानीयया च “एषा ते”—इत्यनयर्चा^४, “समिधते”—इत्येतदादिभ्यां दाभ्या माह । “तदेत-

१— पुरस्तात् इ. इ. १२ (२१७ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— ‘उल्लुकम्’ प्रज्वलत् कालम् । अम० को० २. ६. १० ।

३— ‘मुदूहनम् ?’—इति ठ ।

४— ‘संसृष्टाभ्याम्’—इति ठ ।

५— वा० सं० २. १४. १ । का० औ० सू० ३. ५. २ ।

दिति । यस्मादेव मनुमन्त्रात्मकं कर्म होतुः, नाध्वर्योः । ‘स यज-
मानः’ ‘होता न वेद इति मन्येत’, तदा ‘स्वयं मय्यनुमन्त्रयेत्’ ॥ ३ ॥

“अथ सस्मार्ष्टि” । सस्मार्गो दाभ्या सुच्यते ॥ ५ ॥

“स सस्मार्ष्टि” । ‘ससृवान्’^१ ससृतवानिति प्राप्ते तकारलोपः^२ ॥ ६ ॥

“अथानुयाजान्” । (न चैष इडाभागः, किं तर्ह्यन्य एवाय
मग्नौद्भागः, प्राश्निचं च इडा च यस्याग्नीध आदध्यात्^३) अथानु-
याजविधिरूपकान्तः, तस्मात् “अनुयाजान् यजति”—इत्युपसंहरि-
च्यते । ‘था वा एतेन’-इति निर्वचनम् ॥ ७ ॥

“अथ यदनुयाजान्” । —इति अर्थवादसम्बन्धार्थः पुनरुपन्यासः ।

“हन्दाऽसीति । यदा हन्दोभिर्देवास्तर्पिताः, अयोत्तरकान्तं देवेभ्य-
न्दांसि तर्पितानीतीतिहासः । त मधियज्ञं योजयति^४— ‘तत्’
‘यतः’ अनुयाजेभ्यः ‘प्राक्’ कृत मधियज्ञम् । किं तत् ? यच्छन्दो-
भिर्देवास्तर्पितास्तस्यैतद्यज्ञे रूपं दर्शितम् । प्रयाजादौ स्निष्टकृदन्त
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यस्य द्वितीयावृत्तं देवेभ्यश्चन्दसां तर्पणम्, स यज्ञो दर्शनीयः ;
तदर्थं मनुयाजा इव्यन्त इति दर्शयन्नाह— “अथ यदनुयाजान्
यजतीति ॥ ९ ॥

१— वा० सं० २. १७. २, ३ । का० औ० सू० ३. ५. ३, ४ ।

२— पुरस्तात् ३ ३ १५ (२०० ए०) दृश्यम् ।

३— “‘ससृवांसं’ सरस्तम् । स मतावित्यस्माच्छ्रिट्, तस्य कसुः”—इति,
‘ससृवांसं’ प्राप्तवन्तः—इति च ऋ० सं० सा० भा० ।

४— अ-पुस्तकेऽयं मधियज्ञः पाठः ।

५— ‘त मभिधेयं यज्ञं योजयति’—इति ठ ।

“स वै खलु” । उचरत्यां कण्डिकायां बर्हिषो जगतीत्वं वक्ष्यते अस्यां तु जगत्या अनुयाजेषु प्राचम्यकारणमाह—
 “तदै”—इति । तत्र सामिधेनीषु ‘कनिष्ठम्’ अचरसङ्ख्याया अस्पतमं
 ‘ह्रस्वः’ ‘गायत्री’ ‘प्रथमा ह्रस्वा’ यज्ञेषु ‘युज्यते’ । ‘तत्’ तेन
 ‘वीर्येण’ ‘यच्छत्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्’ । यच्च ‘अथायचं’
 अथायचं स्नानविपर्यासं ‘मन्यन्ते’ विद्वांसः । ‘यत्’ जगत्या परि-
 माणतो ज्येष्ठाया मेव तिष्ठमानाया मस्याचरा ‘गायत्री प्रथमा
 युज्यते’, तद् ‘अथायचं’ कर्तुं मिह ‘अनुयाजेषु’ ‘देवाः’ जगतीं
 प्रथमाम् ‘अकल्पयन्’ । सा च जगती बर्हिरित्यभिप्रायः ।
 किमर्थम् ? “नेत् पापवक्षस मसत्” ‘पापं’ ज्येष्ठापेक्षया कनिष्ठम्,
 तत् पापकमेव, ‘वक्षसम्’ प्रशस्यतरं, यत् ‘नेत् असत्’ ; तदनु-
 काराच्च प्रजास्तपि यत्पापं विजितवन्भुक्कर्मादिना, तद् ‘वक्षसं’
 वसुतरं, प्रशस्यतर मितरस्मादपापान्मभूदिति ॥ १० ॥

यदि देवा अथायच मचाकल्पयन्, एवं तर्हि जगती प्रथमं
 यष्ट्या, किम् बर्हिषा ? एतदाशङ्क्य बर्हिषो जगतीत्वं वक्तुं बर्हिः-
 शब्दप्रयोगे च कारणं वक्तुं पुनराह— “स वै खलु”—इति । ‘अयं
 वै लोको बर्हिः’ अयं बर्हिरास्या देवताचेज्येते, एषा अयं लोकः ।
 कथम् ? । परिदृष्ट्वो हि सः । एव मपि जगती-शब्देनैव युक्तम्
 ‘अयं लोको बर्हिः’ यष्टुम्, किं बर्हिः-शब्देन ? अत आह—
 “ओषधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ओषधीर्दधातीति । बर्हिः-शब्देन
 जगत्या मपीज्यमानाया मयं गुणो सम्भूत इत्यभिप्रायः । यद्यपि
 लोको बर्हिः, बर्हिश्च प्रथमं निज्यते, ततः कथं अथायचं कदापि

कल्पितानि भवन्तीत्यत आह— “तदिदं मिति । अथ मेव सोको जगत्सम्बन्धात् ‘जगती’; ततसास्मिन् कोने वर्हिषीक्यमाने जगती कन्दर्वा प्रथम मिष्टा भवतीत्यथाययपरिहारः । “तज्जगतीं प्रथमा मिति । “वहर्हिः प्रथम मयजन् देवाः, तज्जगतीं प्रथमा मकुर्वन्नेवं यथायथ मकुर्वन्”—इतीतिहासगोचरस्य पूर्वण सम्बन्धः । “तथो एवैव वहर्हिर्यजति, तज्जगतीं प्रथमा करोति, ततस्यापापवक्ष्यसं यथायथं करोति”—इति उपसंहार इतिहासस्य द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

“अथ नराग्रंसं” । नरः प्रजाः ग्रंसन्ति वदन्त्यस्मिन्निति ‘अन्तरिक्षं नराग्रंसः’ । ‘अन्तरिक्षं तु वै त्रिष्टुप्’; मध्यमत्वादिकादश-भागत्वाच्च । दश दिशः, आत्मनैकादश; रुद्रसम्बद्धादा^१ । इहापि तथैवेतिहासोऽधियज्ञे उपसंहारार्थः । “अथनराग्रंसं मयजन्, तत् त्रिष्टुभं द्वितीया मकुर्वन्; अथनराग्रंसं यजति, तत्त्रिष्टुभं द्वितीया करोति”—इति ॥ १२ ॥

“अथाग्निरुत्तमः” । अथ यष्टव्य इति शेषः । “गायत्री वा अग्निः” रात्रेयी हि ॥ १३ ॥

“देवान् यजेत्येव” । वर्हिरादिषु यष्टव्येषु वर्हिर्यजेत्यादिरूपेन्द्र-याज्यावसने चेद सुच्यते । ‘देवान्’—इति वज्रवचनान्तेन देवशब्दे-नाध्वर्युः प्रेक्ष्यति ; न वर्हिर्यजेत्यादिना । होतापि सर्वत्र ‘देवं देव मिति’ आह, न वर्हिराद्येव केवल मित्यर्थः^२ । ननु सोत्तरयोर्देवो

१— एकादश रुद्राः, ते च मध्यस्थाना इति यास्कीयनिरुक्तादौ प्रसिद्धाः ।

२— “अतिशयान्नाध्याह्नं देवान् यजेति, यज-यजेत्सुत्तरौ, देवान्-देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दाद्, विकृतिदर्शनाच्च”—इति का०श्रौ०सू०३.५.६-६ ।

देव इत्याह, न देवं देवं मिति^१ ? सत्यं नेवम् । यथाप्राप्ते
स्वनुवदितव्ये 'देवं'-शब्दादौष्णादिवचनं मेतत्^२ प्रातिपदिकनिर्देश-
मात्रपरं द्रष्टव्यम् । किं पुनः कारणं बर्हिषादिषु वक्तव्येषु देवान्
आह ? यस्माच्छब्दोदेवव्या अनुयाजाः, 'कन्दासि' च 'देवानां
देवाः', परोक्षत्वाच्च देवशब्दः प्रशस्ततरः ; अतः कन्दो वा गायत्र्या-
दिर्वा 'तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह' । —इत्येतं मर्थं 'देवानां
वै देवाः सन्ति'—इत्यादिना दर्शयति । 'पशवो हि'—इति देव-
त्वोपपत्तिः । पशूनाञ्च साक्षादेवत्वमसिद्धमिति 'गृहा हि
पशवः'—इत्याह । गृहभोगाः पशुमत^३ एवेति 'गृहाः पशवः' ।
गृहाणां मध्यसिद्धं देवत्वमिति 'प्रतिष्ठो हि गृहाः'—इत्याह ।
प्रतिष्ठित्यस्या मिति 'प्रतिष्ठा' शरणम्, गतिरित्यर्थः । यस्य यस्य
शरणं गतिरत्यन्तोपकारी, स तस्य देव इति प्रभिद्धम् । "तस्माद्
देवान् यजेत्याह"—इत्युपसंहारः ॥ १४ ॥

“वसुवने वसुधेयस्येति” । अनुयाजेषु^४ सर्वेषु होताहेति
सम्बन्धः । “देवताया एवेति । कण्डिकादयेनास्य पदद्वयस्यान्तरार्थ-
व्याख्यानम्^५ ; तस्योपक्रमः— सर्वत्रैव यागे 'देवतायै एव' होजा

१— इह प्रथमो बर्हिर्यागः, तत्र 'देवम्'—इति समासात्तम् ; द्वितीयो
नराशंसयागः, तृतीयस्तु स्विष्टकृदग्नियागः, तत्रोभयत्रैव 'देवः'—
इत्यासात् । तै० ब्रा० ३. ५. ६. १, २, ३, मन्त्रा ब्रह्म्याः ।

२— पा० सू० ८. १. ४ ।

३— 'पशुमन्त'—इति छ ।

४— नास्त्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— विशेषव्याख्या साधारणव्याख्या चेति व्याख्याद्विविध्यमिहाभिप्रेतम् ।
तदिह विशेषव्याख्योपक्रान्ता, परकण्डिकायां समापयिष्यते ; तत-
स्तस्या एव भाष्यान्ते साधारणव्याख्या चाभिधास्यते ।

‘वषट् क्रियते’ । ‘देवतायै’ एवाध्वर्युणां ‘ह्रियते’ । एतदुचितम् ।
 ‘अत्र’ तु ‘अनुयाजेषु’ प्रसिद्धा ‘देवता’ ‘न अस्ति’; बर्हिर्नराश्व-
 सयोर्देवतात्वेनाप्रसिद्धेः, अग्रेषु गायत्रीप्रधानत्वात् । तेन ‘वसुवने’-
 ‘वसुधेयस्य’—इतिशब्दाभ्या मग्नि मिन्द्रस्योपादाय, ताभ्यां बर्हि-
 रादीनुपसृज्य इन्द्राग्न्यात्मकेभ्यो बर्हिरादिभ्यो वषट् करोति होता,
 अध्वर्युश्च तदात्मकेभ्य एव जुहोतीत्युपसंहारः ॥ १५ ॥

“अथ यद्” । ‘अग्निर्वै वसुवनिः’ । वसु हविर्लक्षणं वनति भजति,
 इतरदा यजमानेभ्यो ददङ्गजतीति ‘वसुवनिः’ । ‘इन्द्रो वसुधेयः’ ।
 वसूनि हवींषि धीयन्तेऽस्मिन्निति ‘वसुधेयः’, वसूनि वा दधाति
 ददातीति वा ‘वसुधेयः’ । “कृत्यल्युटो वञ्जकम्”—इति^१ कर्त्तर्यधि-
 करणे वा कृत्यः । ततः किन्देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः ।
 मनु चात्र जगत्यादिभ्यश्चन्द्रोभ्यो बर्हिरादिशब्दकेभ्यो वषट् कर्त्तर्य
 मिन्द्राग्न्योः किं मापतितम् ? नैव दोषः । इन्द्राग्निभ्यां प्रसिद्ध-
 देवतारूपप्रतिपत्तये जगत्यादीन्येव लक्षयिष्यन्ते, यथा बर्हिरा-
 दिभिः । कथं पुनरिन्द्राग्निभ्यां जगत्यादीनि लक्ष्यन्तेऽसम्बद्धाभ्या
 मित्यत आह— “अस्ति वै छन्दसा मिति । प्राणेनेन्द्रेणाधिष्ठितया
 वाचा कदांस्यभिव्यज्यन्त इति ‘इन्द्राग्नौ एव देवता छन्दसाम्’ ।
 ततश्चाधिष्ठात्र्या देवतया शक्यान्यात्परूपापन्नानि जगत्यादीनि
 लक्षयितुम् । एव मपि ‘वसुवने!’—इत्यामन्त्रितान्तम्, ‘वसुधे-
 यस्य’—इति षष्ठ्यन्तम् ; ते कथम् ‘बर्हिर्वेतु’—इतिप्रथमान्तेन

१ — पा० सू० ३. ३. ११३ ।

२ — तै० ब्रा० ३. ५. ८. १-३ । तै० सं० २. ६. ८. ११ ।

वर्चिरादिना सम्बद्धोते ? नैव दोषः । “एव मु हैतदिति । भुवं दे
 अयेते विभक्तौ व्यत्ययेन^१ चतुर्थ्यर्थवृत्ते दर्शयति । तथापि च नैव
 सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः ; कथं तर्हि ? वर्चिर्वेतु वसुवनि-वसु-
 धेयाभ्यां वौषडिति वर्चिरात्मिका जगती पितृत्वाज्यम्^२ । तस्यै
 एवेन्द्राग्निरूपायै वषडित्यर्थः । मनु चात्र याज्याया मुपपद्येताप्यय मर्थः,
 प्रैषे तु वषट्कार एव नास्ति,— “देवं वर्चिः०—० वसुवने वसुधेयस्य
 यज”—इति^३, तत्र कथं मेकवाक्यता स्यात् ? नैव दोषः ; तस्यापि
 हि यास्काचार्येण “वसुवनमाय च वसुधानाय च”— इति तादर्थ्य-
 चतुर्थ्यां एकवाक्यता दर्शिता^४ । अथवा विनैव विभक्तिव्यत्ययादर्थां
 वक्तव्यः । हे भगवन् ! ‘वसुवने’ अग्ने ! कन्दर्पो देवता ! त्वदात्मकं
 त्वदमुगृहीत मेतद् ‘देवं-वर्चिः’-शब्दकं कन्दः ‘वसुधेयस्य’ इन्द्रस्य
 स्वरूप मधिष्ठाय ‘वेतु’ इति । एव मपि चेन्द्राग्निसम्बन्धकीर्तन-
 मात्रादेव देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः । — एवं तावदन्तरो-
 ऽर्थः ॥ हे ‘वसुवने’ अग्ने ! वसुधेयस्य प्रशस्त्यश्चाज्यभागस्य ‘वेतु’ देवं
 वर्चिः । —इति वाङ्मोऽर्थः ॥ १६ ॥

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— मन्त्रस्य ‘वेतु’-पदस्यार्थोऽयम् । यास्काचार्यस्तु ‘वीताम्’-इत्यस्य
 ‘पित्रेतां कामयेतां वा’-इति द्विविधोऽर्थ उक्तः (निरु० ६. ४. १०.) ।
 “आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते, यजुना मध्यतः, एषदाज्येनानुयाजाः”—इति
 हि तै० सं० ६. ३. ११. ० ।

३— वा० सं० २८. १२ । का० श्रौ० सू० १६. ६. १२ ।

४— निरु० ६. ४. १० । ‘ववेति सम्यैषः’-इति तत्र तज्जोषः ।

“अथोत्तमम्” । “प्रयाजानुयाजा वा एत इति । प्राणादनपेतः
‘प्रयाजः’, अपानादनपेतः ‘अनुयाजः’ इति ; “प्राणा वै प्रयाजा
अपाना अनुयाजाः”—इति^१ । प्राणापाननिरुक्तौ समानयनेन
भवितव्य मित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ४ ॥ [८. ९.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाम्न विक्रमादित्यभूयते^२ ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यञ्छतपथश्रुतिम्^३ ॥

इत्याचार्यश्रीहरिस्वामिनः कृतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये हविर्यज्ञेषु
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— निरु० ८. ९. ७ । “आमेया वै प्रयाजा आमेया अनुयाजाः × ×
× कृन्दांसि वै प्रयाजाः कृन्दांस्यनुयाजाः × × × ऋतवो
वै प्रयाजाः यज्ञवोऽनुयाजाः × × × प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनु-
याजाः × × × आत्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजाः ×
× × आमेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्र मितरत्”—इति ।

२— ‘विक्रमार्कस्य भूयते’—इति, विक्रमस्य क्षितोऽश्रितुः—इति च पाठौ ।

३— ‘व्याख्यञ्छतपथीं श्रुतिम्’—इति च वञ्जत्र ।

४— ‘काण्डि १११’—इति क, ग ; ‘कण्डिकासङ्ख्या १११’—इति च । तत्र
१ ब्रा० २८ क०, २ ब्रा० २२ क०, ३ ब्रा० ४४ क०, ४ ब्रा० १७ क० ।
तदासां सङ्गणनया १११ कण्डिकाः श्रुता इह षष्ठे प्रपाठके श मिति ॥

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

स वै सुचौ व्यूहति । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनूजेषं
व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति जुह्वं प्राचीं दक्षिणेन
पाणिनाग्नीषोमौ त मुपनुदतां योऽस्मान् हेष्टि यं च
व्वयुं द्विषो व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतं प्रती-
चीः सव्येन पाणिना यदि स्वयं युजमानः ॥ १ ॥

युद्युः अध्वर्युः । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनूजयत्वयं
युजमानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहाम्यग्नीषोमौ त मुप-
नुदतां यु मयं युजमानो हेष्टि युश्चैनं हेष्टि व्वाजस्यैनं
प्रसवेनापोहामीति पौर्णमास्या मग्नीषोमीयः हि
पौर्णमासुः हविर्भुवति ॥ २ ॥

अथामावास्यायाम् । इन्द्राग्न्योरुज्जिति मनूजेषं

व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोक्षामीन्द्राग्नी त मुपनुदतां
योऽस्मान् देष्टि युं च व्वयुं दिष्मो व्वाजस्यैनं प्रसवेना-
पोक्षामीति यदि स्वयं युजमानः ॥ ३ ॥

युद्युऽअध्वर्युः । इन्द्राग्न्योरुज्जिति मनुज्जयत्वयं युज
मानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोक्षामीन्द्राग्नी त मुपनुदतां
यु मयं युजमानो देष्टि युष्यैनं देष्टि व्वाजस्यैनं प्रसवे-
नापोक्षामीत्यमावास्याया मैन्द्राग्न्युः ह्यामावास्युः हवि-
र्भवत्येवं यथादेवतुं व्यूहति तद्युदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥

युजमान एव जुह्म मनु । योऽस्मा अरातीयति सु
उपभृत मनु प्राञ्च मेवैतद् यजमान मुदूहत्युपाञ्चं त
मुपोहति योऽस्मा अरातीयत्युत्तैव जुह्म मुन्वाद्य
उपभृत मनु प्राञ्च मेवैतदत्तार मुदूहत्युपाञ्च माद्य
मुपोहति ॥ ५ ॥

तद्वा एतत् । समानु एव कर्मन् व्याक्रियते तस्मादु
समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायेते इदं हि चतुर्थे
पुरुषे तृतीये सुङ्गच्छामह इति विदेवं दीव्यमाना
जात्या आसत एतस्मादु तत् ॥ ६ ॥

अथ जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति । यया देवेभ्यो ह्रीषीद्
यया यज्ञुः समुतिष्ठिपत्तयैवैतत् परिधीन् प्रीणाति
तस्माज्जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति ॥ ७ ॥

स सुमनक्ति । व्वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेत्येते
वै चया देवा यदुसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेभ्यस्त्वेत्ये-
वैतुदाह ॥ ८ ॥

अथ परिधि मभिपद्याश्रावयति । परिधिभ्यो ह्येतुदा-
श्रावयति यज्ञो वा ऽआश्रावणं यज्ञेनैवैतत् प्रत्यक्षं परि-
धीन् प्रीणाति तस्मात् परिधि मभिपद्याश्रावयति ॥ ९ ॥

सु ऽआश्राव्याह । इषिता दैव्या होतार ऽहुति दैव्या
वा ऽएते होतारो युत्परिधयोऽमयो ह्रीष्टा दैव्या होतार
ऽहुत्येवैतुदाह यदाहेषिता दैव्या होतार ऽहुति भद्रवा-
च्यायेति स्वयं वा ऽएतस्मै देवा युक्ता भवन्ति युत्साधु
व्वदेयुर्युत्साधु कुर्युस्तस्मादाह भद्रवाच्यायेति प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकायेति तुदिमुं मानुषः होतारः
सूक्तवाकाय प्रसूति* ॥ १० ॥

अथ प्रस्तर मुदत्ते । युजमानो वै प्रस्तरस्तद्युचास्य
यज्ञोऽगंस्तुदेवैतद्युजमानः स्वगाकरोति देवलोकं वा
ऽअस्य यज्ञोऽगन् देवलोकं मुदेवैतद्युजमान मुपि
नयति ॥ ११ ॥

स यदि व्वृष्टिकामः स्यात् । एतेनैवाददीत सुञ्जानाथां
द्यावापृथिवी ऽहुति यदा वै द्यावापृथिवी सञ्जानाते†